

Κοινωνική μετάβαση και χωρική οργάνωση σε μία ορεινή μειονοτική κοινότητα της Θράκης

Ιωάννης Θ. Φραγκόπουλος

Εργαστήριο Δημογραφικών και Κοινωνικών Αναλύσεων (ΕΔΚΑ)

Εντ. Διδασκαλίας σε θέση Επικ. Καθηγητή

Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Παν/μιο

Θεσσαλίας, Λεωφόρος Αθηνών, Πεδίο Άρεως, 383 34 Βόλος, τηλ.: 2421-74432

fax:24210-74394, e-mail: yfrago@prd.uth.gr

Περίληψη

Στόχος μας στο παρόν άρθρο είναι να αναδείξουμε την σχέση της κοινωνικής μετάβασης που διέρχεται μια ορεινή μουσουλμανική κοινότητα με την οργάνωση του χώρου, όπως εκφράζεται δια μέσου της οικειοποίησης των δημόσιων χώρων. Παρατηρούμε ότι η διαφοροποιημένη οικειοποίηση του χώρου προβάλλει όταν οι διαδικασίες μετάβασης εντείνονται με την κρίση του πρωτογενούς τομέα, την παγκοσμιοποίηση και τη νέα οικονομία. Ως θεωρητικά εργαλεία επεξεργασίας της κεντρικής υπόθεσής μας χρησιμοποιούμε την θεωρία της μετάβασης του Μαρξ όπως την επεξεργάστηκε ο M. Godelier, την κοινωνιολογική θεωρία του χώρου σύνθεσης ευρωπαϊκών (Durkheim) και αμερικανικών απόψεων (της Σχολής του Σικάγο) όπως διατυπώνεται από τον Jean Remy. Μεθοδολογικά, εργαζόμαστε με γνώμονα την κατεξοχήν μέθοδο της ανθρωπολογικής παρατήρησης, τη συμμετοχική έρευνα με επιτόπια παρατήρηση. Στον πρώτο χρόνο διαπραγμάτευσης της κεντρικής υπόθεσης εργασίας μας, επιχειρούμε μια ανάλυση σε επίπεδο δομών, η οποία αφορά τον μετασχηματισμό της οικονομικής βάσης προς την κατεύθυνση της πραγματικής υπαγωγής σ' ένα νέο τρόπο παραγωγής, ο οποίος επιβάλλει παγκοσμίως αναδιάρθρωση των παραγωγικών δυνάμεων και επιβάλλει μια σειρά μετασχηματισμούς σε τοπικό επίπεδο, όπως την εποχική μετανάστευση, την διαφοροποίηση ομάδων παραδοσιακής οικονομίας με αναδυόμενες ομάδες ενώ ταυτόχρονα αποκαλύπτει την ρήξη του ομοιογενούς μοντέλου οικονομίας με παράλληλη εμφάνιση ενός άλλου ετερογενούς. Ο δεύτερος χρόνος διαπραγμάτευσης αφορά την ανάλυση σε επίπεδο αναπαραστάσεων και πρακτικών σε συσχετισμό με την διαφοροποιημένη οικειοποίηση του δημόσιου χώρου από τα άτομα και τις ομάδες. Έτσι η δόμηση ετερο-αποκλειόμενων περιβαλλόντων (πλατεία – πάροδος) γίνεται κατ' αρχήν φανερή μέσω της ομοιογένειας στάσεων και συμπεριφορών που εκφράζονται έναντι του ερευνητού. Η μορφολογία των δημόσιων χώρων μας οδηγεί στην τυπολογία – αντίθεση σκηνής (πλατεία) και παρασκηνίου (πάροδος): ομοιογένεια και συμβατότητα με την παράδοση από τη μία πλευρά, ετερογένεια και ανάδυση της ατομικότητας από την άλλη.

Λέξεις κλειδιά: κοινωνική μετάβαση, Πομάκοι, μουσουλμανική μειονότητα, Θράκη, κοινωνιολογία του χώρου.

Αύγουστος 2004

Εισαγωγή

Το παρόν άρθρο βασίζεται σε επιτόπια έρευνα που πραγματοποιήσαμε στο πομάκικο χωριό Χάβαρη της ορεινής περιοχής του Νομού Ξάνθης. Τα συμπεράσματα που εξάγονται αφορούν τα δεδομένα της έρευνας μας που πραγματοποιήθηκε -κατά περιόδους- από τον Φεβρουάριο του 1988 έως τον Αύγουστο του 1992. Τα δεδομένα της βασικής και εκτεταμένης έρευνας μας ελέγχθηκαν στο μεσοδιάστημα μέχρι το 2004 έτσι ώστε να επιβεβαιωθεί η εγκυρότητα τους και η πιθανή αλλαγή τους. Έτσι αφ' ενός επιβεβαιώθηκαν οι αρχικές υποθέσεις εργασίας και αφ' ετέρου όπου υπήρξε αλλαγή των δεδομένων αναφέρεται στο κείμενο που ακολουθεί.

Στόχος μας στην παρούσα εργασία είναι να αναδείξουμε την σχέση της κοινωνικής μετάβασης που διέρχεται η τοπική κοινότητα με την οργάνωση του χώρου δια μέσου των πρακτικών των κοινωνικών δραστηριοτήτων και των κοινωνικο-οικονομικών διαφοροποιήσεων που αναδύονται στο εσωτερικό αυτής της κοινότητας.

Η διαδικασία κοινωνικής μετάβασης αφορά την οικονομική και κοινωνική οργάνωση της κοινωνίας αυτής, καθώς δίπλα στις μορφές παραδοσιακής οικονομίας εμφανίζονται νέες, οι οποίες αρχικά εξελίσσονται παράλληλα ενώ στη συνέχεια παρουσιάζουν την τάση να υποκαθιστούν τις παραδοσιακές μορφές οικονομίας. Παράλληλα στο συμβολικό πεδίο – παρουσιάζεται μια τάση ρήξης της ομοιογένειας των αντιλήψεων, αναπαραστάσεων και πρακτικών των ατόμων και της ομάδας, ενώ παράλληλα αναδύεται η διαφορετικότητα και η ετερογένεια των αντιλήψεων και πρακτικών. Ο χώρος, ως υπόβαθρο της ανθρώπινης δραστηριότητας οργανώνει τις αλληλεπιδράσεις που εξελίσσονται στο εσωτερικό της ομάδας και ανάγεται σε προνομιακό πεδίο κοινωνιολογικής και ανθρωπολογικής ερμηνείας.

Αρχικά θα παρουσιάσουμε τις θεωρητικές έννοιες που θεμελιώνουν την διαπραγμάτευση της κεντρικής μας υπόθεσης η οποία αφορά τον συσχετισμό της κοινωνικής μετάβασης με την χωρική οργάνωση. Συγχρόνως θα παρουσιάσουμε την μεθοδολογία προσέγγισης του εμπειρικού παραδείγματος της τοπικής κοινότητας δια μέσου της κοινωνιολογικής και ανθρωπολογικής θεωρίας.

Στη συνέχεια θα επιχειρήσουμε την σύνθεση της γεωγραφικής και μορφολογικής πραγματικότητας του εμπειρικού παραδείγματος μας με την κοινωνική διάσταση της ανθρώπινης δραστηριότητας στον συγκεκριμένο χώρο.

Οι δύο χρόνοι διαπραγμάτευσης της κεντρικής υπόθεσης εργασίας μας αναφέρονται η μεν πρώτη, στην ανάλυση σε επίπεδο δομών η οποία αφορά τον μετασχηματισμό των παραδοσιακών οικονομικών δραστηριοτήτων και την ανάδυση κοινωνικο-οικονομικών ομαδοποιήσεων, ενώ η δεύτερη αφορά την ανάλυση σε επίπεδο αναπαραστάσεων και

πρακτικών σε συσχετισμό με την διαφοροποιημένη οικειοποίηση του δημόσιου χώρου από τις κοινωνικο-οικονομικές ομάδες.

Ο χώρος που καταλαμβάνει αυτός ο πληθυσμός (πρώην στρατιωτική ζώνη και διασυνοριακή περιοχή μεταξύ Ελλάδας και Βουλγαρίας) αντιστοιχεί κατά κάποιον τρόπο στην ιδιαιτερότητα του πολιτισμικού περιβάλλοντος (ομιλούμενη διάλεκτος και θρησκεία) και επεμβαίνει σαν παράγοντας που ενισχύει τις αλληλεπιδράσεις τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό της τοπικής κοινότητας.

1. Στοιχεία θεωρίας και μεθοδολογίας

Σύμφωνα με τον M. Godelier (1987, 265) «η περίοδος μετάβασης αποτελεί μια ιδιαίτερη φάση στην εξέλιξη μιας κοινωνίας που συναντάει εσωτερικές και εξωτερικές δυσκολίες να επιβιώνει με την οικονομική και κοινωνική οργάνωση που μέχρι τώρα είχε, ενώ παράλληλα νέες οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις τείνουν να γενικευθούν και να μεταβάλλουν την κοινωνία αυτή. Έτσι, παραγωγικές σχέσεις, τρόποι σκέψης και δράσης του ατόμου και του κοινωνικού συνόλου αντιμετωπίζουν ενδογενή και εξωγενή όρια ενώ αρχίζουν να αποσυντίθενται σε μακρές ή και βραχύτερες περιόδους». Η υλιστική θεώρηση της θεωρίας του Μαρξ βασίζεται στη σύνθεση τριών υποθέσεων: ότι ο τρόπος παραγωγής των υλικών συνθηκών ζωής καθορίζει σε τελική ανάλυση τις άλλες μορφές κοινωνικής ζωής, ότι αυτές οι μορφές κοινωνικής ζωής εξελίσσονται στη βάση αυτού του τρόπου παραγωγής, αντιστοιχούν σ' αυτόν και μεταξύ τους, και ότι οι αντιθέσεις ανάμεσα στην εξέλιξη των μορφών παραγωγής και την μορφή των ανταλλαγών μεταξύ των ανθρώπων αποτελούν την κινητήρια δύναμη της κοινωνίας, ενώ ταυτόχρονα προκαλούν τον μετασχηματισμό της. M. Godelier (1981, 167).

Χωρίς να επιχειρήσουμε μια συζήτηση της θεωρίας της μετάβασης στον Μαρξ - που αφορά στο πέρασμα από την φεουδαρχική οργάνωση της οικονομικής και κοινωνικής ζωής στις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής και κοινωνικής οργάνωσης - υπογραμμίζουμε δύο ακόμα έννοιες – αναλυτικά εργαλεία των περιόδων μετάβασης όπως τις προσεγγίζει ο Maurice Godelier στις εισηγήσεις του στο Καθολικό Πανεπιστήμιο της Λουβαίν σχετικά με τους τρόπους παραγωγής στον Μαρξ: την έννοια της φαινομενικής υπαγωγής (subsumption formelle) και την έννοια της πραγματικής υπαγωγής (subsumption réelle) των μορφών κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης σε μια νέα μορφή παραγωγικών σχέσεων. Μέσα στο πλαίσιο της ανάλυσης της μετάβασης από την φεουδαρχία στον καπιταλισμό, ο Μαρξ αναφέρεται στην υπαγωγή της διαδικασίας εργασίας στο κεφάλαιο την οποία και θεωρεί ως φαινομενική υπαγωγή εφόσον η παραγόμενη υπεραξία δεν στηρίζεται στην ανάπτυξη μιας νέας παραγωγικής βάσης, αλλά στην παραγωγή της «απόλυτης υπεραξίας» όπως την ονομάζει, η οποία

προκύπτει από την επιμήκυνση των ωρών εργασίας και την οικειοποίηση της από το κεφάλαιο (M. Godelier (1981, 179). Η πραγματική υπαγωγή πραγματοποιείται σε μια μεταγενέστερη φάση που χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία της βιομηχανίας και την ανάπτυξη της υλικής και τεχνικής βάσης του νέου τρόπου παραγωγής, δηλαδή του καπιταλιστικού. Εφόσον, η νέα αυτή υλική βάση είναι *συμμετρική* με τον νέο τρόπο παραγωγής, έχουμε την πραγματική υπαγωγή της υλικής βάσης στη μορφή των νέων παραγωγικών σχέσεων (M. Godelier (1981, 181). Στο άρθρο μας αυτό, δεν θα επιμείνουμε στη διαφοροποίηση μεταξύ φαινομενικής και πραγματικής υπαγωγής στο νέο τρόπο παραγωγής όπου κυριαρχούν οι εκχρηματισμένες σχέσεις εργασίας, αλλά θα συζητήσουμε περισσότερο τα αποτελέσματα της μετάβασης στο εσωτερικό της τοπικής κοινότητας και κυρίως τις χωρικές επιπτώσεις της πραγματικότητας αυτής.

Όσον αφορά την χωρική διάσταση των κοινωνικών φαινομένων, ο χώρος ανάγεται σε κοινωνιολογική έννοια καθώς αναδεικνύεται σε ερμηνευτική, μη αυτόνομη, παράμετρο δια μέσου της χρήσης και οικειοποίησης του από τα άτομα και τις ομάδες. Οι εργασίες του J. Remy και της L. Voye¹ θα μας χρησιμεύσουν για να συνθέσουμε την ανθρώπινη δραστηριότητα με τον παράγοντα χώρο και να κατανοήσουμε τόσο τις δομικές, όσο και τις επιπτώσεις της μετάβασης σε επίπεδο αναπαραστάσεων. Επιχειρώντας σε προηγούμενη εργασία μας (Frangoroulos 1994, 157) μια χωρική τυπολογία της μουσουλμανικής παρουσίας και ιδιαίτερα των Πομάκων της Θράκης, μιλήσαμε για *τοπική* και *περιφερική* κοινωνία καθώς επίσης για *κοινωνία αναφοράς* και για *σύνολη περιβάλλουσα κοινωνία*. Θεωρήσαμε, λοιπόν, ως κέντρο αναφοράς μας την κοινότητα όπου πραγματοποιήσαμε την έρευνα μας (τοπική κοινωνία), ως περιφερική κοινωνία, αυτήν που βρίσκεται σε χωρική συνάφεια και στην περιφέρεια της τοπικής κοινότητας ενώ αποτελεί πεδίο οικονομικών ανταλλαγών και τόπο σημαντικών πολιτισμικών συναφειών. Τόσο η αστική, όσο και η αγροτική περιφερική κοινωνία διαιρείται σε δύο διακριτά μέρη: τους μουσουλμάνους και τους χριστιανούς. Θεωρήσαμε τους πρώτους ως κοινωνία αναφοράς για την τοπική κοινωνία (αντίληψη που εκδηλώνεται από τους ίδιους τους ντόπιους εκφράζεται δε και από το δικαϊκό καθεστώς της μουσουλμανικής μειονότητας που ενέχει τις εθνοτικές ομάδες των Πομάκων, των Τσιγγάνων και των Τουρκογενών). Σχετικά με τους χριστιανούς της περιφερικής κοινωνίας, μιλήσαμε για την έννοια της σύνολης περιβάλλουσας κοινωνίας, καθώς στο πεδίο των συλλογικών αναπαραστάσεων της αγροτικής μουσουλμανικής κοινωνίας και του συγκεκριμένου χωριού αντιπροσωπεύει την ελληνική παρουσία, το ελληνικό κράτος, χωρίς βέβαια να αποκλείεται και ως σύγχρονο μοντέλο πολιτισμικών αναφορών. Η χωρική αυτή τυπολογία στην οποία κυριαρχεί η μακρο-κοινωνιολογική θεώρηση, λαμβάνοντας ως επίκεντρο τον χώρο της επιτόπιας έρευνάς μας, θα χρησιμεύσει στην χωρική διαφοροποίηση των κοινωνικο-οικονομικών ομάδων υπό μία μικρο-κοινωνιολογική προσέγγιση. Έτσι για παράδειγμα, η ομάδα των καλλιεργητών παραδοσιακών τάσεων επιβεβαιώνει την προσέγγιση τοπικής κοινωνίας και κοινωνίας αναφοράς, ενώ αντίθετα

¹ Αναφέρουμε ενδεικτικά J. Remy, L. Voye (1982, 1992), J. Remy (1975).

η ομάδα των καλλιεργητών με παράλληλη απασχόληση στην πόλη και με νεωτερικές τάσεις επιβεβαιώνει την σχέση τοπικής κοινωνίας και σύνολης περιβάλλουσας κοινωνίας ως σύγχρονου μοντέλου πολιτισμικών αναφορών.

Για την συλλογή του υλικού εφαρμόσαμε την κατεξοχήν μέθοδο της ανθρωπολογικής ανάλυσης, δηλαδή την επιτόπια έρευνα με συμμετοχική παρατήρηση. Η μέθοδος αυτή, αν και κυρίαρχη στο επίπεδο της θεωρίας και πρακτικής, τα τελευταία χρόνια γνωρίζει κάποιες αμφισβητήσεις τις οποίες θεωρούμε χρήσιμο να εξετάσουμε σε συντομία. Η Γκέφου-Μαδιανού (1999, 237) επιβεβαιώνει την κυρίαρχη αυτή θέση ανάμεσα στις τρεις κύριες σχολές της ανθρωπολογίας, δηλαδή, την αμερικάνικη, την βρετανική και την γαλλική παρά τις όποιες αμφισβητήσεις και προβληματισμούς οι οποίες εκφράζονται για τη μέθοδο αυτή κυρίως μέσα από τα κείμενα² αμερικανών ανθρωπολόγων όπως του Clifford (1988), Marcus & Fisher (1986) και Geertz (1988), όπως αναφέρει ο R. Deliege (1992, 70). Η Γκέφου-Μαδιανού σε μια εκτεταμένη διαπραγμάτευση της παραγωγής του εθνογραφικού κειμένου και ο R. Deliege (1992, 55-71), σε σύγκριση με την κυρίαρχη μέθοδο της συμμετοχικής παρατήρησης όπως ορίστηκε από τον Malinowski, αναφέρεται στο εθνογραφικό κείμενο και στο ζήτημα του κατά πόσο αυτό, αναπαριστά την πραγματική κοινωνική ζωή, εφόσον αποτελεί την «μετάφραση» σε μορφή κειμένου της εμπειρίας της έρευνας με την συνακόλουθη αναγωγή του πραγματικού συνομιλητή στο σύνολο της μελετώμενης κοινωνίας (π.χ. Η αντίληψη του χώρου στους Ντογκόν, στους Nuer κ.λ.π).

Ως διέξοδος από αυτόν τον κίνδυνο προβάλλεται ο περιορισμός του έμμεσου λόγου («οι Nuer πιστεύουν ότι...») και η ενίσχυση του άμεσου λόγου με παράθεση πραγματικών διαλόγων κ.α. Από την άλλη πλευρά η Γκέφου-Μαδιανού (1998, 11-16) αναφέρεται στα έργα του ίδιου αυτού «ρεύματος» σκέψης της αμερικάνικης ανθρωπολογίας της δεκαετίας του '80 (Clifford, 1983., Clifford & Marcus, 1986., του Marcus & Fisher, 1986), τα οποία ονομάζει κείμενα πολιτισμικής κριτικής, καθώς αμφισβητούν την ύπαρξη μιας μεγάλης θεωρίας που ερμηνεύει συνολικά την ανθρώπινη συμπεριφορά, ασκούν κριτική στην θεωρία του θετικισμού, θεωρούν ότι η εθνογραφία δεν είναι η «πραγματικότητα» αλλά μία αναπαράσταση της, καθόλου ουδέτερη, αλλά ιστορικά, πολιτικά και επιστημολογικά προσδιορισμένη. Η πολιτισμική κριτική (Γκέφου- Μαδιανού 1998, 15) εισηγείται ως μεθοδολογικό εργαλείο την αναστοχαστική περιγραφή των συνθηκών παραγωγής του εθνογραφικού κειμένου με ρητή αναφορά στον ίδιο τον εθνογράφο ως αναπόσπαστο μέρος της εθνογραφικής διαδικασίας. Πιο συγκεκριμένα, η περιγραφή των συνθηκών παραγωγής της εθνογραφικής γραφής και οι παράγοντες (π.χ. πολιτικοί) που τις επηρεάζουν, η αναφορά βιογραφικών χαρακτηριστικών του εθνογράφου που πιθανόν σχετίζονται με την μελετώμενη κοινωνία και η περιγραφή των ενδεχόμενων δεσμών του ανθρωπολόγου με την κοινωνία αυτή αποτελούν τα τρία αιτήματα

² Παραθέτουμε τις αναφορές στα κείμενα των αμερικανών ανθρωπολόγων, χωρίς να αποτελούν πρωτογενείς μας πηγές.

μεθοδολογικού χαρακτήρα που εισάγει η τάση της πολιτισμικής κριτικής (Γκέφου-Μαδιανού 1999, 360- 364).

Όσον αφορά την μεθοδολογική προσέγγιση του χώρου, τον ανάγουμε σε αναλυτική -μη αυτόνομη- παράμετρο της κοινωνιολογικής θεώρησης και υπογραμμίζουμε τη διάκριση (Remy, 1975, 292) περιγραφικών και ερμηνευτικών εννοιολογικών εργαλείων. Εκκινώντας, λοιπόν, από τις μορφολογικές (Remy, 1982, 201-208) αναλύσεις του E. Durkheim, όπου συγκέντρωση και διασπορά δραστηριοτήτων και ανθρώπου σηματοδοτεί διαφορετικούς τρόπους συγκρότησης της συλλογικής ζωής, καθώς επίσης και την έννοια του κοινωνικού περιβάλλοντος (milieu) που εισάγει ο E. Durkheim και επεξεργάζεται ο J. Remy (1975, 285-287) και συνθέτοντας την με την οικολογική προσέγγιση της Σχολής του Σικάγο (Καυκαλάς, Γιαουτζή, 1977, 96-101), στο μέρος που εισηγείται τη σημασία της χωρικής πύκνωσης/ διάκρισης στην κοινωνική δυναμική, θα επιχειρήσουμε να περιγράψουμε την μορφολογία του χώρου, καθώς και τις μορφές οικειοποίησης του από τους κοινωνικούς δράστες έτσι ώστε να αναδείξουμε την ερμηνευτική του διάσταση.

2. Το πλαίσιο της επιτόπιας παρατήρησης - Μορφολογική και κοινωνιολογική προσέγγιση του χώρου.

Με βάση τις πλέον σύγχρονες απόψεις για την μεθοδολογική προσέγγιση της κοινωνικής ανθρωπολογίας τις οποίες παραθέσαμε προηγουμένως, επιχειρούμε μια αναστοχαστική περιγραφή της ερευνητικής μας παρουσίας στο χώρο της μειονότητας της Θράκης. Ο πλέον προσωπικός τόνος και η χρήση του πρώτου προσώπου ενισχύει έτσι, παρά αποδυναμώνει την επιστημονική και αποδεικτική ισχύ του συλλεγμένου υλικού. Υιοθετήσαμε αυτή την γραπτή απόδοση στις περιόδους στις οποίες πιστεύουμε ότι, έτσι, ενισχύεται ο σύγχρονος επιστημονικός λόγος του κειμένου μας.

Με δεδομένη την αφρικανική κατεύθυνση της βελγικής «Σχολής» κοινωνικής ανθρωπολογίας, αρχική πρόθεση του προγράμματος σπουδών³, ήταν η επιδοτούμενη επιτόπια έρευνα στην Ακτή Ελεφαντοστού και σε κάποια συγκεκριμένη παραθαλάσσια περιοχή με λιμνοθάλασσες και ραγδαία τουριστική ανάπτυξη, πλάι σε παραδοσιακούς τρόπους ζωής. Επέλεξα ένα άλλο "terrain" εξίσου γοητευτικό με το προτεινόμενο, αυτό της Θράκης, χωρίς βέβαια να γνωρίζω την πολιτική εμπλοκή της καθ' όλα, διαφορετικής πολιτισμικής παρουσίας των μωαμεθανικών πληθυσμών της περιοχής. Διασχίζοντας με το τραίνο η λεωφορείο Θεσσαλονίκης - Αλεξανδρούπολης στα μέσα της δεκαετίας του

³ Αφορμή για την επιλογή ενός χώρου επιτόπιας παρατήρησης αποτέλεσε η απαραίτητη επιτόπια έρευνα για την ολοκλήρωση ενός κύκλου μεταπτυχιακών σπουδών στο πανεπιστήμιο της Λουβαίν Βελγίου. Μια σύντομη και αντιπροσωπευτική παρουσίαση της σχολής αυτής, από τον R. Devisch 1992, 110-111).

'80 «εν-τύπων» τις εικόνες της ετερότητας, της αίσθησης και οσμής του «άλλου»: λευκά χαμηλά σπίτια με κλειστό περίβολο ασπρισμένο, γυναίκες με σάια και τσεμπέρια καθισμένες σε χαμηλά παγκάκια με πλάτη στον τοίχο και παιδιά, πολλά παιδιά, να τρέχουν τριγύρω; παλαιά τρακτέρ Massey-Ferguson, τρίκυκλα δίχρονα μηχανάκια με καρότσα για μεταφορές, δίχρονες μοτοσυκλέτες τύπου Zuntapp και απέραντα χωράφια με σκουρόχρωμο χρώμα. Εικόνες που αποτέλεσαν την πρώτη επιτόπια παρατήρηση χωρίς να υπάρχει στόχος η πρόθεση για σπουδές κοινωνικής ανθρωπολογίας. Μερικά χρόνια αργότερα πραγματοποιήσα την πρώτη επιτόπια έρευνα σ' ένα χωριό της ορεινής ζώνης της Ξάνθης, καθώς η συγκυρία οδήγησε να γνωρίζω ένα δάσκαλο που συμμετείχε στα προγράμματα λαϊκής επιμόρφωσης (N.E.L.E.) της ορεινής ζώνης, στην οποία κατοικούν οι σλαβόφωνοι μουσουλμάνοι, γνωστοί ως Πομάκοι. Ήταν το 1998 όταν επέλεξα αυτό το πεδίο επιτόπιας έρευνας της Θράκης αντί της Ακτής Ελεφαντοστού, χωρίς να έχω την αίσθηση ότι επιλέγω ένα θέμα στο οποίο οι πολιτικές διαστάσεις και αντιπαλότητες επικαλύπτουν συχνά τα στοιχεία της κοινωνικής και πολιτισμικής ετερότητας που επιθυμούσα να κατανοήσω και να περιγράψω.

Χωρίς ο εθνοτικός καθορισμός «Πομάκοι» να θεωρείται δεδομένος, εφόσον άλλοι τον αρνούνται και άλλοι τον αποδέχονται, διευκρινίζω ότι λόγω του ότι αναφέρονται ως Πομάκοι στη βιβλιογραφία από τον 16^ο-17^ο αι., χρησιμοποιούμε τον καθορισμό αυτό λαμβάνοντας αποστάσεις (Frangopoulos, 1996, 211-237) από τις πολιτικές προεκτάσεις και χρήσεις του. Η εθνική τους ταυτότητα αποτέλεσε από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα μείζονος σημασίας γεωπολιτικό ζήτημα μεταξύ Ελλάδας, Βουλγαρίας και Τουρκίας, καθώς τις αντιθέσεις για την ολοκλήρωση των εθνών – κρατών της περιοχής της νοτίου βαλκανικής (τέλη 19^{ου} – 1922) διαδέχθηκε ο ψυχρός πόλεμος των χωρών του ανατολικού και δυτικού συνασπισμού (από τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο έως το 1989) και η κινητοποίηση του μειονοτικού ζητήματος ως διαπραγματευτικού μέσου στις ελληνο-τουρκικές σχέσεις (από το 1955 έως σήμερα). Η εθνοτική αυτή ομάδα βρέθηκε στο μέσο των αντιθέσεων με το μεγαλύτερο μέρος της να ανήκει στη Βουλγαρία και ένα άλλο σημαντικό μέρος στην Τουρκία. Στην Ελλάδα οι ορεισίβιοι αυτοί κάτοικοι της Ξάνθης και Ροδόπης ζουν σε χωριά που απλώνονται κατά μήκος των ελληνο-βουλγαρικών συνόρων. Μιλούν μια σλαβική διάλεκτο που περιλαμβάνει ελληνικά και τούρκικα στοιχεία και ο πληθυσμός τους στην Ελλάδα δεν ξεπερνά τις 35.000-40.000 κατοίκους (Brunnbauer, 2001, 43) σε σύνολο 118.000 της μουσουλμανικής μειονότητας. Η μουσουλμανική μειονότητα περιλαμβάνει επίσης και τους τουρκόφωνους ή τουρκογενείς, όπως επίσης αναφέρονται- οι οποίοι κατοικούν στις πεδιάδες των δύο νομών καθώς επίσης και τους τσιγγάνους. Οι Πομάκοι ζουν στην ορεινή ζώνη - εκτός βέβαια από αυτούς που αστικοποιήθηκαν στα τελευταία χρόνια - και σε αυτή τη γεωγραφική απομόνωση, παλαιότερα, υπήρχαν και διοικητικές δυσκολίες που περιόριζαν την πρόσβαση στις τοπικές ορεινές κοινωνίες τους. Αναφερόμαστε στο μέτρο της επιτηρούμενης ζώνης που για δεκαετίες χαρακτήριζε την ζώνη κατοίκησης των Πομάκων.

Πραγματοποίησα, λοιπόν, την έρευνα μου στο πομάκικο χωριό Χάβαρη με τη συνεργάτιδα και βοηθό μου Παπαΐδου Μ., απόφοιτο της παιδαγωγικής ακαδημίας της οποίας ο ρόλος ήταν κεφαλαιώδης για την αποδοχή μου στο χώρο της οικογένειάς⁴. Η πρόσβαση στο χωριό γινόταν με ειδική άδεια της αστυνομίας, η οποία αφορούσε την περιορισμένη διαμονή στην επιτηρούμενη ζώνη⁵. Ο έλεγχος των αδειών πραγματοποιούνταν από στρατιωτικό φυλάκιο στο 13^ο χιλιόμετρο της οδού Ξάνθης - Εχίνου η οποία παραμένει, ακόμα και σήμερα η μοναδική παρόχθια οδός πρόσβασης στη ζώνη κατοίκησης των Πομάκων. Η κατάργηση των ελέγχων και της στρατιωτικής ζώνης στα μέσα της δεκαετίας του '90 έφερε ένα άνοιγμα προς τον έξω κόσμο, πιστεύουμε όμως ότι η απομόνωση δεν αίρεται μόνο με διοικητικού τύπου μέτρα, αλλά αποτελεί θεμελιώδες και σύνθετο αναπτυξιακό ζήτημα. Τριάντα χιλιόμετρα δρόμου, ο μισός χωματόδρομος μέχρι πρόσφατα, αναδεικνύει ένα εντυπωσιακό ανάγλυφο με δασικούς ή στρατιωτικούς δρόμους, που οδηγούν στο χωριό με φτωχή βλάστηση (πουρνάρια, θάμνους) και πρόσφατα αναδασωμένες εκτάσεις πεύκου με κλιμακωτές καλλιέργειες στις λιγότερο απότομες πλαγιές των βουνών και με οροπέδια όπως αυτό που βρίσκεται στο χωριό Χάβαρη. Στα όρια του χωριού εκτείνονται τα χωράφια όπου καλλιεργείται ο καπνός, βασική καλλιέργεια στην ορεινή ζώνη. Η ορεινή γεωμορφολογία επιβάλλει την αξιοποίηση κάθε καλλιεργήσιμης έκτασης, τις κλιμακωτές διαμορφώσεις αγροτεμαχίων και την αξιοποίηση μικρών κήπων των κατοικιών για φυτώρια ή για ξηραντήρια φύλλων καπνού.

Κατοικήσιμα κατά τη διάρκεια της συγκομιδής του καπνού αγροτικά σπίτια (Kislas) είναι χτισμένα σε μια ακτίνα δύο έως πέντε χιλιομέτρων από το χωριό, του οποίου ο πληθυσμός δεν ξεπερνά τους 1100 κατοίκους. Εντός του χωριού ο χώρος είναι περιορισμένος, η δόμηση πυκνή, η πρόσβαση σχετικά δύσκολη. Ένα δίκτυο πλακόστρωτων δρομίσκων με σχεδόν αδύνατη τη διέλευση αυτοκινήτου διευκολύνει τις επαφές ανάμεσα στους πέντε μαχαλάδες.⁶ Η κεντρική πλατεία είναι ο τόπος όπου διεκπεραιώνονται οι περισσότερες από τις δημόσιες δραστηριότητες του χωριού. Εκεί είναι εγκατεστημένος ο αστυνομικός σταθμός, τα τρία παντοπωλεία και τα δυο από τα πέντε καφενεία. Στον κεντρικό δρόμο που διασχίζει την πλατεία και χωρίζει το χωριό στα δύο, βρίσκονται χωροθετημένα τα δύο τεμένη, το κοινοτικό κατάστημα και το δημοτικό σχολείο της Χάβαρης. Στην έξοδο του χωριού προβάλλει ένα χριστιανικό ξωκλήσι περιφραγμένο με συρματόπλεγμα, χαμένο μέσα σε ένα περιβάλλον με αμιγή μουσουλμανικό πληθυσμό. Πώς η χωρική διάρθρωση των δημοσίων χώρων της

⁴ Εξ' αιτίας του γεγονότος ότι η κοινωνία αυτή είναι έντονα δομημένη επάνω στο θεσμό της οικογένειας, η παρουσία μου με μια αντίστοιχη σχέση, πιστεύω ότι αναιρούσε ένα μέρος της καχυποψίας των ντόπιων.

⁵ Για τις οικονομικές και αναπτυξιακές διαστάσεις του μέτρου της επιτηρούμενης ζώνης σε συγκριτική προσέγγιση με άλλες διεθνείς πραγματικότητες βλέπε το άρθρο του Λ. Λαμπριανίδη (1997, 17- 47).

⁶ Λέξη τουρκική που σημαίνει ένα συνοικισμό που είναι διαχωρισμένος από το υπόλοιπο χωριό με ένα φυσικό όριο- επισημαίνοντας την ύπαρξη κάποιου πολιτισμικού ή κοινωνικού ορίου. Συχνά η ιδιαιτερότητα του εκφράζει γλωσσικές ή εθνοτικές διαφοροποιήσεις π.χ. τουρκόφωνος ή βουλγαρόφωνος μαχαλάς. Στην περίπτωση μας δεν υφίστανται τέτοιες διαφοροποιήσεις αλλά συνδέεται με την γεωγραφική μορφολογική αναγνώριση του κατοικημένου χώρου: πάνω μαχαλάς, κάτω μαχαλάς κτλ.

τοπικής κοινότητας αποτελεί υπόβαθρο της ανθρώπινης δραστηριότητας και συγκροτεί τις αλληλεπιδράσεις των ατόμων και των ομάδων;

Η αρχιτεκτονική των κατοικιών ακολουθεί την μακεδονική τεχνοτροπία κυρίως στις παλαιότερες κατασκευές, οι οποίες είναι διώροφες με χαγιάτι. Περικλείστες από ψηλούς τοίχους, στο ισόγειο σταβλίζουν ζώα και αποθηκεύουν αγαθά, ενώ στον πρώτο όροφο στεγάζεται η οικογένεια. Παραδοσιακά, στο πατρικό σπίτι κατοικούν τα παντρεμένα αγόρια με τις γυναίκες και τα παιδιά τους. Η πατρογραμμική συγγένεια⁷, η πατροτοπική εγκατάσταση⁸ και η διαδικασία αγροτικής παραγωγής ενισχύουν αυτή την παράδοση. Ο χώρος κατοικίας γίνεται ο πόλος οργάνωσης της αγροτικής εργασίας στην οποία συμμετέχει όλη η οικογένεια. Δε θα πρέπει να παραγνωρίζουμε τη σημασία της διάκρισης ιδιωτικού και δημόσιου, γεγονός που μαρτυρεί η ύπαρξη περιμετρικών τοίχων γύρω από τις κατοικίες. Βέβαια, στις νεότερες κατασκευές οι τοίχοι αντικαθίστανται σταδιακά από κιγκλιδώματα μικρού ύψους.

Η βαθμιαία μείωση της κτηνοτροφίας οδήγησε στον περιορισμένο αριθμό ζώων και κοπαδιών και στη διατήρηση των απολύτως αναγκαίων τόσο για την προμήθεια γαλακτοκομικών προϊόντων όσο και τις μεταφορές. Τα ζώα αυτά σταβλίζονται στο ισόγειο των κατοικιών και η συνάφεια αυτή των ανθρώπων με τα ζώα δημιουργεί και επιτείνει συναισθηματικούς δεσμούς που συχνά εκφράζονται στις θρησκευτικές τους αναπαραστάσεις: ένας χωρικός επέμενε ότι αποτελεί βαρύ αμάρτημα η κακοποίηση του ζώου! Παρόμοια χωροταξική διάρθρωση παρατήρησα και σε άλλους οικισμούς που ανήκουν στην κοινότητα της Χάβαρης. Η έλλειψη εδάφους εξηγεί την πολυλειτουργικότητα του οικοδομήματος: τόπος κατοικίας, αποθηκευτικός χώρος, στάβλος, τόπος επεξεργασίας του καπνού κατά τη διάρκεια της τελευταίας φάσης, δηλαδή της διαλογής.

Η κεντρική πλατεία με τα δύο καφενεία που κυριαρχούν στο χώρο αυτό, τα τρία καφενεία του παράπλευρου δρόμου, τα δύο τεμένη αποτελούν χώρους κοινωνικής ζωής των οποίων η αναγνώριση (*reperage*) και η συλλογική συμβολική νοηματοδότηση (*emblematisation*) (Remy 1975, 280- 281) αναδεικνύουν την οικονομική, πολιτισμική και πολιτική πραγματικότητα του χωριού. Η χωρική διάσταση των κοινωνικών φαινομένων αποκαλύπτει την αλληλεπίδραση και την συνδιαλλαγή⁹ (*transaction*) που συγκροτούν την κοινωνική ζωή της κοινότητας και ερμηνεύουν στάσεις και συμπεριφορές απέναντι στην ίδια μεταβατική πραγματικότητα.

⁷ Σύστημα συγγένειας που ορίζεται από την πατρική γραμμή.

⁸ Τόπος κατοίκησης του ζευγαριού που προσδιορίζεται από την κατοικία του πατέρα του γαμπρού.

⁹ Η συνδιαλλαγή ως ερμηνευτικό «εργαλείο» αναφέρεται στην κοινωνική δυναμική που αναπτύσσεται στο εσωτερικό των κοινωνικών πεδίων, ενέχει την έννοια της διαπραγμάτευσης - χωρίς να περιορίζεται σ' αυτήν - και αφορά, εξίσου, τόσο την κατανομή των κοινωνικών θέσεων που είναι άνισες μεταξύ τους, όσο και τους κανόνες της ανταλλαγής. Σύμφυτη με την συγκρουσιακή διάσταση της κοινωνικής σχέσης η συνδιαλλαγή αφορά στους κοινωνικούς φορείς (*acteurs*) και δράστες (*agents*), (Remy, Voye, Servais, 1978, 89-90, 229-230).

Οι διαφορετικοί τρόποι οικειοποίησης του χώρου (Remy 1975, 284), η μορφολογία του χώρου ως υπόβαθρο συγκρότησης συλλογικής ταυτότητας υποδεικνύουν τη δομή των θέσεων μέσα στο χωριό, αναδεικνύουν την ύπαρξη αντίπαλων ομάδων και απεικονίζουν ξεχωριστούς τρόπους αντίληψης της πραγματικότητας και δράσης. Οι έντονες αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στις ομάδες, οι αντιθέσεις και η κατάσταση σύγκρουσης αποτέλεσαν την πραγματικότητα που αντιμετώπισα αμέσως με την άφιξή μου στο χωριό. Η συγκρουσιακή αυτή κατάσταση στο παρόν άρθρο δε μας αφορά παρά μόνο στο μέτρο που εκφράζει διαφορετικούς τρόπους οικειοποίησης του χώρου. Άλλωστε τη σύνθεση των κοινωνικών, πολιτισμικών και πολιτικών αντιπαραθέσεων έχουμε αναδείξει σε προηγούμενο μας άρθρο επιμένοντας ιδιαίτερα στις πολιτισμικές (θρησκεία, εθνοτική και εθνική ταυτότητα) και πολιτικές όψεις της μετάβασης (Φραγκόπουλος, 2003).

Η παρούσα μελέτη βασίζεται στο μέρος της έρευνας που επικεντρώνεται και αντλεί την πληροφορία από τους δημόσιους χώρους της Χάβαρης χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η επικοινωνία στον ιδιωτικό χώρο δεν έδρασε συμπληρωματικά. Το καφενείο¹⁰ αποτελεί τον κυρίαρχο χώρο συλλογικής ζωής του χωριού. Ακόμη περισσότερο αποτελεί τη χωρική πραγμάτωση της ανδρικής συνεστιακότητας μέσα από την ρακοποσία των ανδρών που θεμελιώνει την εντοπιότητα ως μιας «κοινωνίας ίσων» (Γαπαταξιάρχης 1990, 346-347). Βέβαια, η ανάλυση που αφορά την ρακοποσία σε μια κοινότητα της Λέσβου δεν έχει το αντίστοιχο της στον απαγορευμένο συμποσιακό χαρακτήρα της χρήσης αλκοόλ στην μουσουλμανική κοινότητα της Χάβαρης, η χωρική όμως πραγμάτωση της εντοπιότητας θεμελιώνεται στον προνομιακό χώρο της ανδρικής συνεστίασης που είναι το καφενείο.

Στο καφενείο προβάλλει η «επίσημη» πλευρά της τοπικής ζωής και συμμετέχει κανείς στα δημόσια ζητήματα. Όπως άλλωστε και στις περισσότερες αγροτικές περιοχές της χώρας, η συμμετοχή στην κοινωνική ζωή και σε κάθε σημαντικό ζήτημα για την κοινότητα φέρει ένα χαρακτήρα υποχρέωσης και συγκροτεί διαφορετικούς τρόπους να ορίζει κανείς ότι ανήκει σε μια συλλογική ταυτότητα. Οι πόλοι που συγκροτούνται με αυτόν τον τρόπο μπορεί να είναι συμβατοί μεταξύ τους ή ακόμα και αντίθετοι. Συχνά οι πόλοι αυτοί χαρακτηρίζονται από την πολιτική ζωή της χώρας και παρουσιάζουν έτσι από τη μια πλευρά τη βιωμένη πραγματικότητα του τοπικού μικρόκοσμου, και από την άλλη πλευρά την πραγματικότητα που ξεπερνά τα όρια της τοπικής κοινότητας. Ο καθορισμός μιας στάσης με αφορμή συλλογικά ζητήματα, η συγκρότηση και έκφραση μιας συλλογικής μνήμης πραγματοποιείται στους κοινούς αυτούς χώρους οι οποίοι στο εξής νοηματοδοτούνται κοινωνικά. Η αποκλειστική συμμετοχή των ανδρών στα δημόσια πράγματα προτάσσει την ξεκάθαρη διάκριση μεταξύ του ιδιωτικού και του δημόσιου χώρου. Πράγματι το δημόσιο αποτελεί ανδρικό προνόμιο ενώ το ιδιωτικό αφορά ειδικά τη γυναίκα. Εντούτοις η γυναικεία δραστηριότητα μπορεί να έχει μια ιδιάζουσα σημασία

¹⁰ Το καφενείο ως ανάμνηση της αρχαίας ελληνικής αγοράς, ως χώρος πολιτικών συζητήσεων και αντιπαραθέσεων, βλέπε την ανθρωπολογική προσέγγιση του Marmarinos A. (1995, 249).

όσον αφορά στη διαμόρφωση και συγκρότηση ρόλων μέσα στο δημόσιο πεδίο. Στο δεύτερο μέρος του άρθρου, στην ανάλυση σε επίπεδο αναπαραστάσεων σε σχέση με την διαφοροποιημένη οικειοποίηση των δημόσιων χώρων, θα δούμε ότι από την οπτική του ερευνητή υπήρξε μια έκδηλη ομοιογένεια στάσεων και συμπεριφορών (απέναντι μου) ανάλογα με το χώρο-καφενείο που εκδηλώνονταν.

Θα πρέπει να επισημάνουμε επίσης ότι η περίοδος της πρώτης φάσης της επιτόπιας έρευνας (1988) συνέπεσε με μια περίοδο κινητοποιήσεων για τη μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης. Διαδηλώσεις της μειονότητας πραγματοποιούνταν στην Κομοτηνή, εξ' αιτίας της κατάργησης από το κράτος ενός Συλλόγου μουσουλμάνων δασκάλων, οι οποίοι είχαν σπουδάσει στην Τουρκία και επιθυμούσαν να ονομάσουν το Σύλλογο τους «Τουρκικό». Είχε, λοιπόν, διαμορφωθεί ένα κλίμα έντασης στις σχέσεις κράτους και μειονότητας. Παράλληλα, οι συνομιλίες των πρωθυπουργών Ελλάδας και Τουρκίας, Α. Παπανδρέου και Τ. Οζάλ στο Νταβός της Ελβετίας αποτελούσαν το ευρύτερο πλαίσιο των κινητοποιήσεων αυτών. Άλλωστε ένα από τα ζητήματα που προβάλλει πάγια η τουρκική διπλωματία είναι η καταπίεση της μουσουλμανικής μειονότητας. Οι διαδηλώσεις πήραν γρήγορα πολιτικό χαρακτήρα ενάντια στο ελληνικό κράτος. Ένα μέρος των κατοίκων του χωριού συμμετείχε στις κινητοποιήσεις, ιδιαίτερα η μερίδα που συγκροτείται γύρω από τον Ιμάμη του νέου τεμένους. Ισχυρά φιλοτουρκικά αισθήματα εκφράζονται από αυτήν τη μερίδα, πράγμα που αντιστοιχεί σε παρόμοιες τάσεις που εκφράζονται από ένα μέρος της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης. Τα ίδια αισθήματα δεν συμερίζονται οι υπόλοιποι κάτοικοι της τοπικής κοινότητας.

3. Ανάλυση σε επίπεδο δομών - Οικονομική και κοινωνική οργάνωση των παραγωγικών δραστηριοτήτων της τοπικής κοινότητας.

Στο πρώτο στάδιο της διαπραγμάτευσης της κεντρικής υπόθεσης εργασίας μας επιχειρούμε να αναδείξουμε όλα εκείνα τα στοιχεία που μαρτυρούν θεμελιώδεις διαφοροποιήσεις της οικονομικής βάσης της τοπικής κοινότητας έτσι ώστε μέσα από ένα μοντέλο οικονομίας αυτάρκειας (autosubsistence) που ενσωματώνει σε ένα ενιαίο κοινωνικό σύστημα παραγωγικές σχέσεις, τρόπους σκέψης και δράσης του ατόμου και της ομάδας (Ισλάμ, θρησκευτικότητα) να βρισκόμαστε μπροστά σ' ένα μοντέλο οικονομίας ή μορφή παραγωγικών σχέσεων που υποτάσσει τις πρότερες μορφές κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης (φαινομενική υπαγωγή), ως τη στιγμή που θα αναπτύξει την υλική και τεχνική βάση του νέου τρόπου παραγωγής (πραγματική υπαγωγή). Θεωρούμε ότι ο νέος αυτός τρόπος παραγωγής αφορά τη διεθνοποίηση του

κεφαλαίου με τη συνακόλουθη αναδιοργάνωση του σε παγκόσμια βάση κατά την τελευταία δεκαετία. Η διεθνοποίηση αφορά την παραγωγή, τις επενδύσεις και τις συγχωνεύσεις μεταξύ επιχειρήσεων με την παράλληλη αναζήτηση νέων διεθνών θεσμών και συστημάτων διαχείρισης της παγκοσμιοποίησης¹¹ έχοντας πλέον ως δεδομένη την αυξανόμενη αλληλεξάρτηση των εθνικών οικονομιών και των αγορών χρήματος και κεφαλαίου.

Εύλογα θα μπορούσε κανείς να αναρωτηθεί ποια σχέση μπορεί να έχει ένα τέτοιο θεωρητικό σχήμα με μια μικρή ορεινή κοινότητα της Θράκης. Απαντούμε θέτοντας το ερώτημα: πώς ένας νέος του χωριού χωρίς επαγγελματική ειδικευση, χωρίς γνώση ξένης γλώσσας, με ισχυρότατα συγγενειακούς και θρησκευτικούς δεσμούς, με δεδομένους συγγενειακούς κανόνες και κανόνες κατοίκησης (πατροτοπικότητα) γνώστης μεθόδων κτηνοτροφικής παραγωγής και μεθόδων μετατροπής του δάσους σε αγροτική γη (με καύση ή εκχέρσωση κλπ) βρίσκεται ως μετανάστης ωρομίσθιος ανειδίκευτος εργάτης σε ναυπηγεία της Αμβέρσας ή σε συντηρήσεις γεφυρών στη Δανία;

Επιχειρούμε, λοιπόν, να εξετάσουμε μέσα από την αναδρομική ανθρωπολογική προσέγγιση τις μορφές οικονομίας από τις αρχές του αιώνα ως σήμερα που κυριαρχεί η οικονομία της αγοράς και η παγκοσμιοποίηση. Τις παραγωγικές μορφές αυτές, δεν εξετάζουμε μέσα από την περιγραφή των πληροφορητών μας, αλλά μέσα από τη σύγχρονη - σε σχέση με την έρευνα μας - ύπαρξη τους ως περιφερειακές ή συμπληρωματικές οικονομικές δραστηριότητες, οι οποίες υπάγονται, πλέον, σε μια κυρίαρχη νέα μορφή παραγωγικών σχέσεων. Ενώ, δηλαδή, στις αρχές του αιώνα η κτηνοτροφία, η καλλιέργεια καλαμποκιού και η ελάχιστη καπνοκαλλιέργεια αποτελούν παραγωγικές σχέσεις *συμμετρικές* με μια οικονομία αυτάρκειας, στη δεκαετία του '80 οι ίδιες παραγωγικές σχέσεις είναι εμφανώς *ασύμμετρες*¹² με το νέο τρόπο παραγωγής πράγμα που μαρτυρεί η ολοένα και δυσκολότερη επιβίωση τους (καίρια μείωση της κτηνοτροφίας, εξαφάνιση της καλλιέργειας καλαμποκιού, ποσοστώςσεις στην παραγωγή του καπνού με παράλληλη επιδότηση της τιμής του).

¹¹ Η Παγκοσμιοποίηση (globalisation), η glocalization ως νεολογισμός υιοθετημένος από την European Regional Science Association (ERSA) αναφορικά με την επίδραση της παγκοσμιοποίησης και της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης στις τοπικές οικονομίες και η νέα οικονομία (Κότιος, Τσέλιος 2002, 72, 74) που αφορά μια σειρά χαρακτηριστικών (όπως η διεθνοποίηση της παραγωγής, το αυξανόμενο διεθνές εμπόριο αγαθών και υπηρεσιών, η ολοκλήρωση των αγορών χρήματος και κεφαλαίου κ.α.) συνδυάζονται με την δημιουργία ενός οικονομικού και πολιτικού περιβάλλοντος για αύξηση της κινητικότητας των παραγωγικών συντελεστών μεταξύ των οποίων βρίσκεται και η προσφορά – ζήτηση εργασίας. Η πολύ κατατοπιστική εργασία των Κότιου, Τσέλιου (2002, 67- 86) προσεγγίζει την συμβολή της διεθνούς οικονομίας στις περιφερειακές οικονομίες εξεταζόμενες πλέον ως χωρικές οικονομικές οντότητες της παγκόσμιας οικονομίας.

¹² Σ' αυτό ακριβώς το σημείο επικεντρώνεται και η δράση της Ευρωπαϊκής Ένωσης που διαθέτει το μεγαλύτερο μέρος των κοινοτικών δαπανών για την κοινή αγροτική πολιτική που δεν στοχεύει σε τίποτα παραπάνω, παρά στην άρση αυτών ακριβώς των συνεπειών της ασυμμετρίας με τον νέο τρόπο παραγωγής και στην ένταξη της αγροτικής οικονομίας στα νέα δεδομένα του διεθνούς ανταγωνισμού. Έτσι, ενδεικτικά αναφέρουμε (Καυκαλάς, Ανδρικοπούλου, 2000, 6,9) ότι οι δαπάνες του κοινοτικού προϋπολογισμού για το 1994 στο τομέα αυτό ανερχόταν στο 49,6% των συνολικών δαπανών ενώ σε δεύτερη θέση με 31,6% βρισκόταν οι πόροι για τις διαρθρωτικές ενέργειες (διαρθρωτικά ταμεία και ταμείο συνοχής).

Έτσι διαπιστώνουμε ότι σε μια πρώτη φάση υπάρχει η καλλιέργεια του καλαμποκιού, η κτηνοτροφία και η καπνοκαλλιέργεια ως συμπληρωματική δραστηριότητα, με βαθμιαία αύξηση της καλλιέργειας καπνού μέχρι το 1950-55, οπότε παρουσιάζεται μείωση της κτηνοτροφίας με προσανατολισμό σε μια σχεδόν μονοκαλλιέργεια καπνού. Στη δεύτερη φάση η μετάβαση σε μια εκχρηματισμένη οικονομία εμφανίζεται με τη μορφή εργασίας στο δάσος, με την ημερομισθιακή απασχόληση των ανδρών στην πόλη, με την εποχική μετανάστευση στις χώρες της Βόρειας Ευρώπης.

3. 1. Παραδοσιακές μορφές παραγωγής: Κτηνοτροφία και καλαμπόκι

Η καλλιέργεια του καλαμποκιού δεν αποτελεί παρά μόνο μια περιορισμένη παραγωγική διαδικασία σήμερα, σε αντίθεση με το παρελθόν που αποτελούσε τη βάση της προετοιμασίας του άρτου και του καθημερινού γεύματος (κατσαμάκι). Ακόμα και σήμερα οι γυναίκες που ζυμώνουν το ψωμί προσθέτουν αλεύρι καλαμποκιού για να δώσουν «μια διαφορετική γεύση», ενώ οι άνδρες παραπονιούνται στους τοπικούς εμπόρους για την κακή ποιότητα του εισαγόμενου στο χωριό καλαμποκάλευρου. Αυτό δε γίνεται αναίτια, καθώς τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα γίνεται μια μεγάλη προσπάθεια εισαγωγής υβριδικών μορφών καλαμποκιού, το οποίο έχει μια μεγάλη απόδοση και αντοχή στις ασθένειες, δεν έχει όμως την γευστική αξία των ντόπιων προσαρμοσμένων ποικιλιών καλαμποκιού.

Μια άλλη ποικιλία καλαμποκιού είναι αυτή που έχει μαύρους κόκκους, οι οποίοι όταν ψήνονται με λίγο λάδι μετατρέπονται στο γνωστό ποπ-κόρν, πολύ δημοφιλές στους χωρικούς. Μετά τη συγκομιδή των μίσχων του καλαμποκιού στα τέλη Σεπτεμβρίου, και στον κενό χρόνο που αφήνει η κύρια, πλέον, ασχολία, το παστάλι (διαλογή φύλλων καπνού), ολόκληρη η οικογένεια σε θέση οκλαδόν συμμετέχει στην αφαίρεση των σπόρων. Αποθηκεύουν όλη την ποσότητα σπόρων καλαμποκιού σε κάποιο ξηρό μέρος στο ισόγειο της κατοικίας και με τα μουλάρια μεταφέρουν ανά 60- 70 κιλά στο νερόμυλο για να πάρουν αλεύρι είτε για οικιακή χρήση, είτε για εκτροφή ζώων που διατηρούν ως κτηνοτρόφοι (όσοι απέμειναν), είτε ακόμα για την εκτροφή της αγελάδας και του μουλαριού που όλοι διαθέτουν.

Όσο για την κτηνοτροφική παραγωγή, θα λέγαμε ότι γίνεται με παραδοσιακό τρόπο σε σύγκριση με άλλες περιοχές της Ελλάδας. Η γενική παραδοχή είναι ότι, περιθωριοποιημένη σήμερα, αποτελεί έναν από τους στόχους της αναπτυξιακής πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης¹³. Θα επανέλθουμε στο τέλος της ενότητας αυτής,

¹³ Στις κατανομές των πόρων για την ενίσχυση της κτηνοτροφίας με την μορφή πριμοδότησης και στο ιδιότυπο «παιχνίδι» των ποσοστώσεων παραγωγής σε συνδυασμό με την αντίθεση μικρών κτηνοτροφικών μονάδων και βιομηχανιών επεξεργασίας γάλακτος μια κριτική άποψη (Κοντονίκα, 2002, 3) θεωρεί, μάλλον αβέβαιο, το μέλλον της οικιακής κτηνοτροφίας και αναφέρεται ειδικά στους Πομάκους. Ίσως, δεν είναι τυχαίες οι εξαγγελίες κατά τη διάρκεια του 2003 των προγραμμάτων νέου αγρότες και νέου κτηνοτρόφοι, στα οποία αναφερόμαστε και παρακάτω.

εφόσον εξηγήσουμε τις βασικές γραμμές αυτής της παραδοσιακής και βασικής, άλλοτε, οικονομικής δραστηριότητας. Η υλική και τεχνική υποδομή της κτηνοτροφίας είναι στοιχειώδης σε σύγκριση με τις σύγχρονες εξελίξεις στον τομέα αυτό. Αφορά μικρά ζώα (αιγοπρόβατα) και το πιο ιδιόμορφο χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι στις στάνες δεν υπάρχει οδική πρόσβαση, πράγμα που υποχρεώνει την επεξεργασία γαλακτοκομικών προϊόντων επί τόπου, καθώς επίσης και το ότι στην εκτροφή των ζώων χρησιμοποιούνται σ' ένα ελάχιστο ποσοστό εμπορικά προϊόντα. Όσον αφορά το επίπεδο τεχνολογίας για τα γαλακτοκομικά, δε διαφέρει σε σχέση με τις προπολεμικές τεχνικές που εφαρμόζονταν σε άλλες αντίστοιχες ορεινές περιοχές, δηλαδή πριν την μηχανοποίηση της παραγωγής τυριού, βουτύρου, μυζήθρας. Η εκτροφή των ζώων γίνεται με τη βοσκή στη διάρκεια του καλοκαιριού, ενώ την ίδια περίοδο προνοούν για τη χειμερινή τροφή των αιγοπροβάτων: κοπή χόρτου από τα βοσκοτόπια, αποξήρανση και δημιουργία θημωνιών (kouret) έως και δυο μέτρα ύψος, κοπή και δεμάτιασμα (bastirlik) ψηλά στις διχάλες των δένδρων κλαδιών βελανιδιάς και φτέρης, ώστε να αποξηρανθούν και να μεταβληθούν σε θρεπτική τροφή. Η αισθητική του χώρου μέσα από όλες αυτές τις απλές τεχνικές παραγωγής είναι ιδιαίτερη και σπάνια πλέον, για τις ορεινές κοινότητες της χώρας.

Το 1992, πέντε μικρά κοπάδια είχαν απομείνει στη Χάβαρη, ενώ το διπλανό χωριό Πλέγμα είχε απομείνει χωρίς κτηνοτροφική παραγωγή όταν πριν το 1950- 55 είχε 20.000 μικρά ζώα και 150 αγελάδες. Την ίδια περίοδο στην Κοτσόϊτσα, ζούσαν 55 οικογένειες κτηνοτρόφων, είχαν Χότζα - δάσκαλο για το Κοράνι και την Ανάγνωση, ενώ έως το 1980 το χωριό εγκαταλείφθηκε από τους κατοίκους του. Η μείωση της κτηνοτροφικής παραγωγής μετά το 1950- 55 σήμανε τον περιορισμό σε μια γεωργική οικονομία και επιτάχυνε τη ρήξη με μορφές εκρηματισμένης οικονομίας: Η εργασία στο δάσος, η εργασία στην πόλη, η εποχική και οριστική μετανάστευση σήμαιναν μεταβολή στις παραγωγικές πρακτικές και στις αντιλήψεις των ατόμων. Οι κάτοικοι του χωριού που περιορίστηκαν στη γεωργική καλλιέργεια και στο ημερομίσθιο των δασικών εργασιών, στις συζητήσεις μας επέμεναν για τις θετικές προοπτικές των παραδοσιακών οικονομικών δραστηριοτήτων (κτηνοτροφία, καπνός) αναζητώντας εναλλακτικές λύσεις προσανατολισμένες κυρίως στην κτηνοτροφία.

Οι άνθρωποι, οι οποίοι μιλούσαν για μόνιμες και βιώσιμες μορφές παραγωγής, τρόπους οργάνωσης κτηνοτροφικών συνεταιρισμών, την ανάγκη επιδότησης τέτοιων συνεταιρισμών από το κράτος, τη δυνατότητα μιας ανταγωνιστικής αγροτικής οικονομίας συγκροτούν ένα πόλο που διακηρύσσει μια πολιτική συνείδηση δίπλα σ' αυτούς, οι οποίοι υποταγμένοι στο ρυθμό της καπνοκαλλιέργειας δεν αισθάνονται υποχρεωμένοι να προστρέχουν σε παράλληλες οικονομικές δραστηριότητες. Η ειδική επιδότηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης στους κτηνοτρόφους έπαιξε ένα ρόλο επιβράδυνσης της κάμψης του τομέα αυτού και αποτέλεσε κίνητρο στις πρωτοβουλίες των ανθρώπων αυτών. Το 2003-2004, δηλαδή 12 χρόνια αργότερα στα πλαίσια του 3^{ου} Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης της Ε.Ε. εξαγγέλθηκαν επιδοτήσεις για νέους κτηνοτρόφους στην περιοχή της

Θράκης. (δημιουργία στάβλων, αγορά ζώων κ.α.). Ήδη, όμως, οι νέοι του χωριού εργάζονται σε άλλους τομείς.

3.2. Καλλιέργεια καπνού και δυσκολίες αναπαραγωγής της παραδοσιακής οικονομίας

Η πλέον παραδοσιακή οικονομική δραστηριότητα που κυριαρχεί μεταπολεμικά και χαρακτηρίζει τους κατοίκους της ορεινής ζώνης δεν είναι άλλη από την καλλιέργεια του καπνού. Έτσι ακριβώς την αντιμετωπίζει η μοναδική και πρωτοποριακή για την εποχή της ανθρωπολογική έρευνα (Vernier, 1980, 122-142) που πραγματοποιήθηκε στην κωμόπολη του Εχίνου καθώς την εξετάζει μέσα από τη σχέση της με τον έμφυλο καταμερισμό της εργασίας. Ο Β. Vernier πραγματοποιεί στα πλαίσια της Διδακτορικής Διατριβής του (1^ο μέρος Πομάκοι, 2^ο μέρος Κάρπαθος) μια αναλυτική εθνογραφική αποτύπωση των φάσεων καλλιέργειας του καπνού, υποστηρίζοντας ότι ο παραδοσιακός καταμερισμός μεταξύ δύο φύλων αναπαράγει την ανδρική επικυριαρχία στους Πομάκους (Vernier, 1977, 1-94). Πράγματι είκοσι χρόνια αργότερα διαπιστώσαμε, ότι η καλλιέργεια καπνού αποτελεί την κατεξοχήν παραδοσιακή¹⁴ οικονομική δραστηριότητα του χωριού. Αυτό βέβαια δεν αναιρεί την διαπίστωση ότι άλλες οικονομικές δραστηριότητες τείνουν να εμφανίζονται και να ισχυροποιούνται σταδιακά.

Τόσο χρονικά όσο και χωρικά, η καπνοκαλλιέργεια επιβάλλει σχέσεις, δραστηριότητες και αντιλήψεις που έχουν μια ιδιοτυπία: Χρονικά οι καλλιεργητικές φάσεις αρχίζουν τον Μάρτιο και ολοκληρώνονται τον Ιανουάριο, με δεδομένο το χαμηλό δείκτη τεχνικής υποδομής. Τέσσερις είναι οι κύριες φάσεις από τις οποίες η πρώτη είναι η προετοιμασία φυτών και διαρκεί από το Μάρτιο έως Απρίλιο, δεύτερη είναι η μεταφύτευση και συντήρηση των αγρών από τον Μάιο έως τον Ιούνιο, τρίτη η συγκομιδή από Ιούλιο έως Σεπτέμβριο και τέταρτη η διαλογή και συσκευασία από Οκτώβριο έως Ιανουάριο. Χωρικά η πρώτη φάση πραγματοποιείται στα φυτώρια που βρίσκονται στους μικρούς κήπους των κατοικιών. Η μεταφύτευση, η συντήρηση και η συγκομιδή (2^η και 3^η φάση) επιβάλλουν μια κινητικότητα ανάμεσα στους δύο πόλους: κατοικία και αγρός, ενώ η τελευταία φάση πραγματοποιείται στις κατοικίες επιβάλλοντας ταυτόχρονα μια ιδιότυπη κίνηση των γυναικών από τη μια κατοικία στην άλλη, καθώς οι γυναίκες αποκλειστικά πραγματοποιούν αυτό το έργο και εφαρμόζουν ποικίλες μορφές αλληλοβοήθειας με γνώμονα τη συγγενειακή ομάδα.

Ο τύπος του καπνού είναι ο Μπασμάς και απευθύνεται στις διεθνείς αγορές, καθώς τόσο οι καλλιεργητικές τεχνικές επεξεργασίας, όσο και η ποικιλία αυτή εγγυάται ανώτερη ποιότητα. Ο Μπασμάς Ξάνθης μαζί με τον Μπασμά Μακεδονίας και την Ζίχνα αποτελούν τις ποικιλίες της κατηγορίας του αρωματικού καπνού, των καπνών

¹⁴ Αναλυτική εθνογραφία για την καπνοκαλλιέργεια και το πλέγμα σχέσεων οικονομικών και κοινωνικών βλέπε Υ. Frangopoulos (1996, 116-126).

Ανατολικού τύπου που καλλιεργούνται στην Ελλάδα (Φωτόπουλος, Τζουβελέκας, Λοΐζου, Σέμος, 1999, 187). Οι τεχνικές εξακολουθούν να είναι παραδοσιακές σε αντίθεση με τις υπόλοιπες καπνοπαραγωγικές περιοχές της χώρας. Αναφέρουμε το όργωμα με μουλάρια, το βελόνιασμα φύλλου-φύλλου με το χέρι, τη διαλογή με το χέρι όλης της παραγωγής! Οι καλλιεργήσιμη έκταση ανά οικογένεια δεν ξεπερνά τα 5-6 στρέμματα και η ετήσια παραγωγή τα 700- 800 κιλά.

Συχνά οι καπνοκαλλιεργητές μιλούσαν για τα προβλήματά τους και επέμεναν στην έλλειψη καλλιεργήσιμης γης εξ' αιτίας του κράτους που εφαρμόζει μια πολιτική δασικής επέκτασης σε βάρος της εκμεταλλεύσιμης γης. Η έλλειψη βιώνεται έντονα ως μια πραγματικότητα από τους καλλιεργητές: Τα εισοδήματα της ετήσιας παραγωγής δεν αντιστοιχούν στις αυξανόμενες ανάγκες και τα έξοδα του νοικοκυριού. Δε θα έπρεπε να δούμε σε αυτά τις διαπιστώσεις, τις πιθανές επιδράσεις από μια ευρύτερη μεταβολή της οικονομικής πραγματικότητας.

Η μονοκαλλιέργεια με τις διακυμάνσεις της εμπορικής αξίας του προϊόντος, η πραγματική έλλειψη καλλιεργήσιμων εκτάσεων λόγω της αυξανόμενης στροφής του πληθυσμού στη μονοκαλλιέργεια με σταδιακό αποκλεισμό της κτηνοτροφίας, ο βαθμιαίος κατακερματισμός του αγροτικού κλήρου (αν και η γεννητικότητα μεταπολεμικά δεν ξεπερνά αυτή των χριστιανών) και το χαμηλό επίπεδο μηχανικού εξοπλισμού δεν αποτελούν παρά τις διαφορετικές όψεις της ίδιας πραγματικότητας. Η σταδιακή αύξηση της τιμής του καπνού έπαιξε μετά το 1975- '80 ένα θετικό ρόλο για τους καλλιεργητές του καπνού. Δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι η αύξηση της εμπορικής τιμής ανά κιλό οφείλεται στην επιδότηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης στα πλαίσια τα πολιτικής υποστήριξης της γεωργίας και σε μια προοπτική προώθησης νέων παραγωγικών δραστηριοτήτων, στις χώρες που δεν έχουν δυνατότητες βιομηχανοποιημένης παραγωγής αγροτικών προϊόντων. Συγκεκριμένα η επιδότηση έφτασε να αποτελεί το 50% της τιμής αγοράς από τον παραγωγό (το 1992 τιμή 1650 δρχ. ανά κιλό με επιδότηση 920 δρχ). Την περίοδο των επιδοτήσεων διαδέχθηκε μια φάση (δεκαετία του '90) ποσοστώςσεων, δηλαδή περιορισμών στην παραγωγή του προϊόντος, με παράλληλη ενθάρρυνση νέων ποικιλιών όπως τα Βιρτζίνια που όμως δεν ευδοκιμούν σε ορεινά εδάφη όπως αυτά της ορεινής ζώνης. Η εμπορευματοποίηση και ο κρατικός παρεμβατισμός με τον Εθνικό Οργανισμό Καπνού¹⁵ που εφαρμόζονται μέσω της βαθμολόγησης της ποιότητας με κρατικούς εμπειρογνώμονες έλαβε τέλος το 1992.

Στο εξής άδεια καπνοκαλλιέργειας από το κράτος και συμβόλαιο αγοράς της παραγωγής από τον έμπορο καπνού είναι ταυτόχρονες διαδικασίες στην αρχή της καλλιεργητικής περιόδου. Πολλά προβλήματα (Frangorouλος 1996, 118-119) παρουσιάστηκαν από το σχετικό αυτό άνοιγμα στους κανόνες της ελεύθερης αγοράς και κυρίως η αδυναμία

¹⁵ Για την αναθεώρηση της καπνικής πολιτικής το 1992, και μια ολοκληρωμένη ανάλυση της παραγωγής, εμπορίας και θεσμικού πλαισίου σχετικά με τον καπνό βλέπε την τεκμηριωμένη τόσο σε μικρό-οικονομικό όσο και σε μακρο-οικονομικό επίπεδο μελέτη των Φωτόπουλος, Χ., Τζουβελέκας Ε., Λοΐζου, Ε., Σέμος, Α., (1999, 193-198).

προσαρμογής μιας γενιάς κατοίκων, προσανατολισμένης αποκλειστικά στη μονοκαλλιέργεια του καπνού, πρακτική που συνδέεται με μια νοοτροπία εξάρτησης την οποία ευνόησε και ενίσχυσε για πολλά χρόνια η κρατική υποστήριξη. Βέβαια τόσο η κτηνοτροφία μέχρι το 1950- 55, όσο και η μονοκαλλιέργεια του καπνού μέχρι σήμερα δεν αποτελούν παρά μορφές οικονομικής οργάνωσης περιφερειακές και υποταγμένες στον κυρίαρχο τρόπο παραγωγής που επιβιώνουν είτε ως περιθωριακές οικονομίες, είτε χάρη στην κρατική παρέμβαση. Δεν αποτελούν, λοιπόν, παρά μορφές φαινομενικής υπαγωγής στον παγκοσμιοποιημένο πλέον, καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής. Από τη στιγμή που ο νέος τρόπος παραγωγής φθάνει σ' ένα επίπεδο ανάπτυξης της δικής του υλικής και τεχνικής βάσης, εμφανίζονται θεμελιώδεις αλλαγές τόσο στις παραγωγικές μορφές όσο και στους τρόπους σκέψης. Στη μικρό-κοινωνία που εξετάζουμε, οι νέες μορφές που τείνουν να υποκαθιστούν τις παραδοσιακές, είναι οι σχέσεις μισθωτής εργασίας αρχικά τη μορφή της δασικής εργασίας, στη συνέχεια με τη μισθωτή εργασία στην πόλη και τέλος με τη μισθωτή εργασία με συμβόλαιο 2 - 3 μηνών στην Ευρώπη.

3. 3. Ενδιάμεση μορφή ένταξης στην οικονομία της αγοράς: Η δασική εργασία

Προηγουμένως αναφερθήκαμε στην περίπτωση του χωριού Πλέγμα¹⁶, το οποίο επιβίωνε χάρη στην κτηνοτροφία η οποία παρουσίασε πτώση μετά το 1950- '55. Με την ελάχιστη παραγωγή καπνού, η τοπική οικονομία θα κατέρρεε εάν δεν εμφανίζονταν μια «εναλλακτική» μορφή οικονομίας, εν προκειμένω η δασική εργασία, η οποία ξεκίνησε το 1960 με την κατασκευή δασικών δρόμων και συνεχίστηκε με την υλοτόμηση και εμπορευματοποίηση ξυλείας. Για είκοσι και πλέον χρόνια η αξιοποίηση της φυσικής πλουτοπαραγωγικής πηγής (του δάσους) και η διάνοιξη δρόμων και για τους πιο μικρούς οικισμούς των Πομάκων προσέφερε εργασία σ' ένα αρκετά μεγάλο αριθμό ντόπιων εργαζομένων.

Η πτώση της κτηνοτροφίας στο χωριό Χάβαρη προκάλεσε - όπως εξηγήσαμε πιο πριν - την στροφή στη μονοκαλλιέργεια του καπνού. Μορφές συνεταιρισμού οργανώθηκαν για την υλοτόμηση περιοχών του Δάσους έναντι της Διεύθυνσης Δασών. Τέσσερις - πέντε συγχωριανοί δημιουργούν έναν άτυπο συνεταιρισμό (με βάση συνήθως συγγενειακές σχέσεις) και εμφανίζονται ως εργολήπτες, εφόσον, βέβαια, προκηρυχθεί πλειστηριασμός για την υλοτόμηση μιας δασικής έκτασης. Η χαμηλότερη τιμή ανά κυβικό μέτρο ξυλείας καθορίζει και τον ανάδοχο του έργου απέναντι στη Διεύθυνση Δασών, η οποία είναι υπεύθυνη για την εμπορευματοποίηση της ξυλείας. Μερικοί ξυλοκόποι οι οποίοι τα τελευταία χρόνια αγόρασαν φορτηγά αναλαμβάνουν κατ' εντολή των εμπόρων την μεταφορά της ξυλείας στην πόλη και έτσι αποπληρώνουν ένα μέρος του κόστους των μέσων εργασίας τους (τα άλλα μέσα παραγωγής τους είναι τα

¹⁶ Βλέπε ανωτέρω, κεφ. 3.1.

μουλάρια και οι μηχανές κοπής ξύλου). Το 1998 υπήρχαν τέσσερις συνεταιρισμοί υλοτόμων στο χωριό Χάβαρη, των οποίων τα περισσότερα μέλη μετανάστευσαν στην Ξάνθη με αποτέλεσμα οι λίγοι υλοτόμοι του χωριού αυτού να συνεργαστούν με συνεταιρισμούς κοντινών πιο ορεινών κοινοτήτων, όπως το Πλέγμα. Είναι προφανές ότι οι άτυποι αυτοί συνεταιρισμοί δεν εγγυώνται εργασιακή σταθερότητα, δίνουν όμως την δυνατότητα της επιβίωσης στα ορεινά.

Παράλληλα με την υλοτομία υπήρχαν και τα δασικά έργα (διάνοιξης, αντιπλημμυρικά, συλλογής όμβριων), στα οποία εργάζονταν αποκλειστικά με ημερομισθιακή σχέση και τον ίδιο τον εργοδότη οι κάτοικοι της κοινότητας. Το 1992 στη λογική της ελαχιστοποίησης της κρατικής παρέμβασης τα έργα εκχωρήθηκαν σε εργολήπτες ιδιώτες, οι οποίοι διέθεταν τα δικά τους συνεργεία, συχνά με αλλοδαπούς εργαζομένους. Τριάντα κάτοικοι έχασαν την δυνατότητα της ημερομισθιακής αυτής σχέσης.

Σε κάθε περίπτωση μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η εργασία στο δάσος υπό οποιαδήποτε μορφή ισούται με ένα ημερομίσθιο της πόλης, με παράλληλη αποφυγή του ελέγχου του εργοδότη και δυνατότητα καλλιέργειας καπνού, με τη συμμετοχή της οικογένειας και κυρίως της γυναίκας. Η μορφή αυτή εργασίας αποτελεί μια ενδιάμεση μορφή οικονομικής δραστηριότητας μεταξύ της αγροτικής οικονομίας και μιας νέας οικονομικής πραγματικότητας όπου κυριαρχούν οι μισθωτές σχέσεις εργασίας και η λογική της αγοράς.

3. 4. Προς την πραγματική υπαγωγή στο νέο τρόπο παραγωγής:

Εργασία στην πόλη, αστικοποίηση, εποχική μετανάστευση.

Πρόθεσή μας, στα πλαίσια της διαπραγμάτευσης της κοινωνικής μετάβασης και της τεκμηρίωσης της μέσα από εμπειρικά δεδομένα της επιτόπιας έρευνας, είναι, αφενός, να αναδείξουμε τη νέα οικονομική πραγματικότητα που επιβάλλεται στην περιοχή και στην τοπική κοινότητα, αφετέρου να αναδείξουμε τη διαφοροποίηση των κοινωνικό-οικονομικών ομάδων κυρίως εστιάζοντας στις οικονομικές τους πρακτικές και δραστηριότητες. Αφήνουμε τους τρόπους σκέψης και δράσης τους να αναδειχθούν μέσα από την οικειοποίηση και χρήση των δημοσίων χώρων του χωριού. Έχουμε ήδη αναγνωρίσει τις δύο ομάδες των αποκλειστικών καπνοκαλλιεργειών και των καπνοκαλλιεργητών με παράλληλη απασχόληση στα δασικά έργα.

Στο σημείο αυτό θα ασχοληθούμε με τις μορφές πραγματικής υπαγωγής των παραγωγικών σχέσεων στη νέα οικονομική πραγματικότητα που λαμβάνει τη μορφή: α) μόνιμης μετανάστευσης στο αστικό κέντρο, β) ημερομισθιακής απασχόλησης στην πόλη με παράλληλη καλλιέργεια καπνού και γ) εποχικής μετανάστευσης στις χώρες της Ευρώπης. Έτσι, την αστικοποίηση του πληθυσμού της χώρας της δεκαετίας 1960- 1970 δεν ακολούθησε παρά μόνο ετεροχρονισμένα η ορεινή περιοχή με καθυστέρηση δυο

δεκαετιών (1980-1990) και αφού προηγουμένως κατάφερε να δημιουργήσει σχετικά ομοιογενείς πυρήνες εγκατάστασης στην πόλη της Ξάνθης (βόρεια ζώνη), καθώς και σε γύρω αγροτικές κοινότητες που έδιναν τη δυνατότητα καλλιέργειας καπνού (Χρύσα) και είχαν εν πολλοίς εγκαταλειφθεί από τους χριστιανούς κατοίκους τους.

Ο πρώτος πυρήνας μεταναστών στην Ξάνθη από την τοπική κοινότητα αποτελούνταν από εργάτες στον κατασκευαστικό τομέα, απ' όπου εξελικτικά προέκυψε και η φήμη τους ως «καλοί μάστορες». Το μεγαλύτερο, λοιπόν, μέρος τους απασχολήθηκε στο δευτερογενή ιδιωτικό τομέα (οικοδομή, βιομηχανία) και στον τριτογενή ιδιωτικό (εστιατόρια, ξενοδοχεία). Η σχέση με το χωριό καταγωγής παραμένει ισχυρή, ιδιαίτερα λόγω της ισχυρής εθνοτικής ενδογαμίας.

Για τους αγρότες που απασχολούνται με ημερομισθιακή σχέση εργασίας στην πόλη ενώ παράλληλα καλλιεργούν καπνό στο χωριό, η είσπραξη ενός ποσού σε καθημερινή βάση και για την περίοδο απασχόλησης αποτελεί μια σημαντική συμβολή στον οικογενειακό προϋπολογισμό. Η μισθωτή εργασία στην πόλη παρουσιάζει ομοιότητες με την συμπληρωματική οικονομική δραστηριότητα, που είναι η εργασία στο δάσος. Τόσο για τους μεν, όσο και για τους δε, η παράλληλη δραστηριότητα χαρακτηρίζεται από την τακτική είσπραξη ενός ποσού χρημάτων. Βεβαίως η εργασία στην πόλη αποτελεί πιο εξατομικευμένη δραστηριότητα σε σχέση με το συνεταιρισμό της δασικής εργασίας, όσον αφορά, τουλάχιστον, την υλοτόμηση. Έτσι, αν και η καπνοκαλλιέργεια παραμένει ως κυρίαρχη δραστηριότητα, τείνει, εντούτοις, να υποβαθμίζεται σε σχέση με εκχρηματισμένες μορφές εργασίας (δασικά, εργασία στην πόλη).

Η εποχική μετανάστευση για οικονομικούς λόγους δεν αποτελεί ένα νεωτερισμό για τους κατοίκους της ορεινής κοινότητας της Χάβαρης. Εφαρμόζεται σταθερά από τους άνδρες ως μια σύντομη και αποδοτική δραστηριότητα που επιτρέπει στους έγγαμους να συμπληρώσουν το εισόδημα της καπνικής παραγωγής και στους άγαμους να αποταμιεύσουν ένα κεφάλαιο απαραίτητο για την ανέγερση κατοικίας (που αποτελεί άλλωστε υποχρέωσή τους σύμφωνα με την πατρογραμμική και πατροτοπική εγκατάσταση). Και για τους δύο αποτελεί ένα είδος «κοινωνικοποίησης» στις συνθήκες της ελεύθερης αγοράς εργασίας που άλλοτε εντυπωσιάζει με τις παροχές της και άλλοτε απογοητεύει με τη σκληρότητα των όρων εισαγωγής. Αρχικά εμφανίστηκε με τη μορφή της εργασίας ως ανειδίκευτο προσωπικό στα πλοία της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας με συμβόλαια έως έξη μήνες. Η κάμψη του τομέα αυτού στα μέσα της δεκαετίας του '80 λόγω του εισαγόμενου εργατικού δυναμικού (Πακιστάν, Φιλιππίνες) δημιούργησε φυγόκεντρες τάσεις προς άλλους τομείς δραστηριότητας όπως εποχική εργασία στον κατασκευαστικό τομέα (λεκανοπέδιο Αττικής), κυρίως όμως, στην ναυπηγοεπισκευαστική ζώνη του Πειραιά και της Ελευσίνας. Βέβαια, ο τομέας αυτός δεν είχε τη δυνατότητα να απορροφήσει το ολοένα αυξανόμενο ρεύμα ζήτησης εργασίας και οι διακυμάνσεις που παρουσίασε οδήγησαν σε μέγιστη κρίση και τελικά, σε κλείσιμο της ναυπηγοεπισκευαστικής ζώνης του Περάματος.

Ένα νέο είδος εποχικής απασχόλησης με μετανάστευση σε πόλεις της Βόρειας Ευρώπης με λιμάνια και ναυπηγεία εμφανίστηκε το 1985-90 και συνεχίζεται με ρυθμούς σταθερά ανοδικούς μέχρι και σήμερα. Κατευθύνεται προς το Βέλγιο, τη Δανία και τη Γερμανία. Σε επιτόπια παρατήρηση μου στις πόλεις Temse και Sint- Niklaas του Βελγίου μοιράστηκα για λίγο τις συνθήκες ζωής εκτός ναυπηγείου, με φίλους που είχα γνωρίσει κατά την επιτόπια έρευνα στη Χάβαρη της Ξάνθης. Η ομαδική διαμονή σε ξενοδοχείο, η προετοιμασία του φαγητού τους από έλληνα μάγειρα - ο μοναδικός, άλλωστε, εργαζόμενος που δεν προέρχεται από την μειονότητα της Θράκης - προσφορά της επιχείρησης, εργασία με 2 βάρδιες (07:00- 18:00, 18:00-05:00) η εργασία τους είναι η συντήρηση παλαιών πλοίων και το βάψιμο νέων. Η συντήρηση αφορά δεξαμενόπλοια, ενώ η αφαίρεση της σκουριάς πραγματοποιείται με αμμοβολή. Εργάζονται στις δεξαμενές από δέκα ως είκοσι μέτρα χαμηλότερα από την επιφάνεια του νερού, δηλαδή, στο βύθισμα του πλοίου, ενώ ο αέρας διοχετεύεται μηχανικά σε ειδικούς αναπνευστήρες που φορούν υποχρεωτικά. Ο καταμερισμός της εργασίας γίνεται από ανάδοχη εταιρεία¹⁷ η οποία αναθέτει σε άλλη εταιρεία την αναζήτηση υπεργολάβων σε τρίτες χώρες, όπως η Ελλάδα, η Πορτογαλία, πιο πρόσφατα η Αίγυπτος. Οι Έλληνες υπεργολάβοι παρακρατούν ένα ποσό από τους εργάτες (ένσημα ασφάλισης συνήθως) και η δε αμοιβή την ώρα το 1992 ήταν 310 βελγικά φράγκα ενώ η αεροπορική μεταφορά βαρύνει την εταιρεία. Σε κάθε περίπτωση η εργασία αυτή είναι ανθυγιεινή λόγω σκόνης και αναθυμιάσεων, αλλά αποδίδει σε τρεις μήνες τα χρήματα που εισπράττει μια οικογένεια με τέσσερα ενεργά μέλη σε ετήσια βάση - και αν βέβαια οι καιρικές συνθήκες ευνοήσουν την καλλιέργεια του καπνού. Πιο πρόσφατα οι εργασίες αφορούν συντηρήσεις γεφυρών στη Δανία, επικίνδυνη εργασία λόγω ύψους και καιρικών συνθηκών.

Οι μισθωτές σχέσεις εργασίας στην πόλη, όμως, κυρίως η εποχική απασχόληση ενός ανεπίκευτου εργατικού δυναμικού, σε συνθήκες δύσκολες δεν εγγυώνται εργασιακή σταθερότητα και εκφράζουν την αναδιάρθρωση των παραγωγικών δυνάμεων μ' ένα νέο τρόπο παραγωγής που απαιτεί χαμηλό κόστος εργασίας για να ανταπεξέλθει σε συνθήκες διευρυμένου ανταγωνισμού.

Η χωρική προβολή της αναδιάρθρωσης αυτής επιβάλλει, πλέον, κινητικότητα και ευελιξία στις μορφές παραγωγικότητας ιδιαίτερα όταν δεν απαιτείται ειδικευμένο εργατικό δυναμικό. Εξετάσαμε τέτοιες μορφές στο ανωτέρω παράδειγμα, όπου η γεωγραφική κινητικότητα των εργαζομένων εντείνεται (Ξάνθη, Πειραιάς, Β. Ευρώπη) και ακολουθεί την ευελιξία της νέας μορφής παραγωγικών σχέσεων η οποία κατ' αρχήν υποτάσσει τις πρότερες μορφές (κτηνοτροφία, καπνός) και στη συνέχεια τις αναδιρθώνει με νέους προσανατολισμούς- συνθέσεις (όπως αγροτουριστικές

¹⁷ Στις ευκαιρίες της παγκοσμιοποίησης και της νέας οικονομίας ως στόχο περιφερειακής πολιτικής αναφέρεται (Κότιος, Τσέλιος 2002, 81-82) η ανάληψη υπεργολαβιών από επιχειρήσεις αναπτυγμένων χωρών, οι μικτές παραγωγικές μονάδες, η διείσδυση σε νέες αγορές κ.α. κάτι που αποτελεί μια πραγματικότητα σε μία, μάλλον, υποβαθμισμένη περιφέρεια της χώρας, δηλαδή τη Θράκη και πιο συγκεκριμένα σε μια υπό-περιοχή της περιφέρειας αυτής (ορεινά Ν. Ξάνθης).

μονάδες, προγράμματα νέοι αγρότες, νέοι κτηνοτρόφοι κλπ), ενώ συγχρόνως κατευθύνει το πλεόνασμα εργατικής δύναμης εκεί όπου έχει αναπτύξει τις συνθήκες ζήτησης (π. χ. Πόλεις- λιμάνια της Ευρώπης και της πρώην Αν. Γερμανίας).

Παρουσιάσαμε τις νέες μορφές οικονομικών σχέσεων και αναδείξαμε τις ομάδες των αγροτών-μισθωτών στην πόλη και αυτήν των εποχικών μεταναστών, πράγμα που αποκαλύπτει τη μετάβαση από ένα ομοιογενές μοντέλο οικονομίας και ζωής σ' ένα ετερογενές μοντέλο, το οποίο σαφώς υποστηρίζουμε ότι χαρακτηρίζεται από χωρικές διαστάσεις που επιχειρούμε να περιγράψουμε.

4. Ανάλυση σε επίπεδο αναπαραστάσεων - Η οργάνωση του χώρου

Στο δεύτερο στάδιο της διαπραγμάτευσης της κεντρικής υπόθεσης εργασίας μας, επιχειρούμε να συνδέσουμε τη μετάβαση και την κοινωνική διαφοροποίηση που εμφανίζεται στην τοπική κοινότητα με τη χωρική διάσταση, καθώς τα κοινωνικά φαινόμενα έχουν σαφώς χωρικές διαστάσεις. Αφού λοιπόν εντοπίσαμε τη διαφοροποίηση των μορφών παραγωγικών σχέσεων στην τοπική κοινότητα και αναδείξαμε τις οικονομικές ομάδες επιχειρούμε να δούμε στο επίπεδο των αντιλήψεων και πρακτικών ποιες θεμελιώδεις αλλαγές μαρτυρούν τη μεταβατική πραγματικότητα. Στην οικειοποίηση του χώρου και ιδιαίτερα του δημόσιου χώρου επεμβαίνει καίρια το πολιτισμικό σύστημα. Έτσι, η χωρική διάρθρωση των ανθρωπίνων πρακτικών προσφέρει ένα αποτελεσματικό αναλυτικό εργαλείο το οποίο διαμέσου της μορφολογικής πραγματικότητας του δομημένου χώρου επιτρέπει την κοινωνιολογική ερμηνεία. Η χωρική δομή (Remy 1998, 28-29) αποτελεί μέρος της κοινωνικής δομής, δεν χαρακτηρίζεται από απόλυτη αυτονομία όπως θεωρεί ο M. Castells, αλλά και δεν αποτελεί μια «προβολή στο χώρο διαδικασιών που πραγματοποιούνται αλλού» όπως πιστεύει ο H. Lefebvre.

Αρχικά, μέσα από το ίδιο το εμπειρικό γεγονός της συμμετοχικής παρατήρησης, διαπίστωσα την ύπαρξη μιας ομοιογένειας στις στάσεις και συμπεριφορές απέναντι μου, η οποία παρουσίαζε μια αντιστοιχία με τους δημόσιους χώρους που εκφράζονταν. Με ανάλογο τρόπο οι θέσεις των ατόμων μέσα στο εσωτερικό των καφενείων, οι πρακτικές τους, οι συζητήσεις, οι χρονικότητες, η όλη ατμόσφαιρα¹⁸ διέφερε από το ένα καφενείο στο άλλο. Χρήσιμο, λοιπόν, είναι να επιχειρήσουμε, παράλληλα, τη μορφολογική περιγραφή των δημοσίων αυτών χώρων (θέση στον πολεοδομικό ιστό της κοινότητας, απόσταση μεταξύ τους, οπτική προσπελασιμότητα), ώστε να αναδείξουμε το γεγονός

¹⁸ βλ. χάρτη κάτοψη της θέσης των καφενείων του χωριού, παράρτημα Νο 2.

ότι, έστω κι αν πρόκειται για μια μικρή κοινότητα και όχι για ένα ευρύτερο πολεοδομικό σύνολο, η ετερότητα προβάλλεται στο χώρο και ο χώρος με τη σειρά του δομεί τις αναπαραστάσεις προσφέροντας το υπόβαθρο στη συνδιαλλαγή μεταξύ των ατόμων και των ομάδων. Έτσι, ομοιογενή σε σχέση με τον εαυτό τους περιβάλλοντα (καφενεία) και ομοιογενείς επιπτώσεις των περιβαλλόντων (effets de milieu, Remy 1998, 95-96) δημιουργούνται στο εσωτερικό της κοινότητας στα πλαίσια βέβαια ευρύτερων οικονομικών και κοινωνικών μετασχηματισμών που περιγράψαμε. Δυο είναι τα περιβάλλοντα αυτά: ένα της πλατείας του χωριού με τα δύο καφενεία και ένα άλλο αυτό των τριών καφενείων της παράπλευρης -σε σχέση με την πλατεία- παρόδου.

Κατ' αρχήν, λοιπόν, αποδίδουμε τη μορφολογική πραγματικότητα των δημοσίων χώρων μέσα από την περιγραφή ενώ παράλληλα αποδεικνύουμε την ομοιογένεια στάσεων και συμπεριφορών έναντι της παρουσίας του ερευνητή, του προνομιακού «άλλου», του οποίου η μόνιμη παρουσία, κινητοποιεί θέσεις και λειτουργεί ως καταλύτης αντιθέσεων που υφίστανται εν δυνάμει και εκφράζονται. Στη συνέχεια, εξετάζουμε τη συγκρότηση της κοινωνικής ζωής στα καφενεία της πλατείας, όπου ομοιογένεια και παραδοσιακή ιεραρχία χαρακτηρίζουν την οικειοποίηση του χώρου από ένα τύπο κυρίαρχης ομάδας αυτής των καλλιεργητών καπνού. Τέλος, θα δούμε ότι στα τρία καφενεία της παρόδου η ετερογένεια, και η ανάδυση της ατομικότητας χαρακτηρίζουν μια διαφοροποιημένη οικειοποίηση από τις ομάδες των καλλιεργητών-μισθωτών στην πόλη και των νέων, οι οποίοι είναι κατά πλειοψηφία μετανάστες.

4. 1. Μορφολογία των δημόσιων χώρων¹⁹: Ομοιογένεια συμπεριφορών και οικειοποίηση των Δημοσίων χώρων.

Η πλατεία της Χάβαρης δε διαφέρει και πολύ από αυτής των χριστιανικών χωριών: χωροθετημένη στο κέντρο των 5 συνοικισμών του χωριού, αποτελεί φυσική απόληξη του δρόμου από τη Ξάνθη και υποχρεωτικό πέρασμα για τα άλλα χωριά του Δημοτικού Διαμερίσματος Χάβαρης. Με θέα στα οροπέδια-καλλιεργήσιμες γαίες του χωριού, με το μνημείο των πεσόντων του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και με το μεγάλο πλάτανο να δεσπόζει, αποτελεί μια σύνθεση φυσικού και δομημένου χώρου, καθώς τα δύο βασικά εμπορικά καταστήματα τροφίμων-ποτών, το μικρό ψιλικατζίδικο, ο αστυνομικός σταθμός, το κεντρικό τέμενος, οι δημόσιες τουαλέτες, το κουρείο ανδρών και τέλος τα δυο καφενεία, το ένα ακριβώς απέναντι από το άλλο, να τα χωρίζει όλο το πλάτος της κεντρικής πλατείας, βρίσκονται εκεί. Προβολή, λοιπόν, των δημόσιων ανδρικών χώρων συνεστιακότητας²⁰ στην κατεξοχήν δημόσια σκηνή²¹ του χωριού, τα δύο αυτά καφενεία

¹⁹ Βλ. κάτοψη των δημόσιων χώρων της κοινότητας, παράρτημα Νο 2.

²⁰ Ορολογία που υιοθετούμε από τον Ε. Παπαταξιάρχη, (1990, 339).

²¹ Η κοινωνική ζωή ως γιγάντια σκηνή θεάτρου, τα άτομα και οι ομάδες ως πραγματικοί ηθοποιοί κατά ένα σενάριο υπαγορευμένο από τους ηθικούς κώδικες, την ευελιξία ή και πονηριά, τον υπολογισμό, τις σκοπιμότητες που συνθέτουν τα πλαίσια των «ρόλων» που «παράγουμε» ενσαρκώνοντας τους, συνθέτουν

της πλατείας νέμονται τις κυρίαρχες δημόσιες θέσεις πλάι στο ιερό του τεμένους, στην κρατική εξουσία του αστυνομικού σταθμού, στην οικονομική παρουσία των εμπορικών καταστημάτων των μεγαλεμπόρων του χωριού και της περιοχής. Χώροι σε θέσεις ισχύος, έναντι ή εναντίον ο ένας του άλλου, οι οποίοι μέσω της οικειοποίησης τους, χαρακτηρίζουν δυο αντίπαλες πολιτικά μερίδες του Ιμάμη και του προέδρου.

Ένας παράπλευρος - ως προς την πλατεία - δρόμος και σε μια σχετική απόσταση από την έξοδο του στην πλατεία «στεγάζει» τρία καφενεία σε οριζόντια παράθεση, το ένα δίπλα στο άλλα που λειτουργούν κυρίως το βράδυ και αναδύουν συνάφεια μεταξύ τους και ετερότητα σε σχέση με τα καφενεία της πλατείας δια μέσου της οικειοποίησης τους από τα άτομα.

Έτσι η πρώτη μας επαφή με το χωριό πραγματοποιήθηκε στο καφενείο της πλατείας, όπου πήραμε τις πρώτες πληροφορίες από τον γιο του ιδιοκτήτη, ενώ παράλληλα αισθανθήκαμε ως «αντικείμενα» παρατήρησης. Εκεί πραγματοποιήσαμε και τις πρώτες μας επαφές με τους ντόπιους και τον Ιμάμη του κεντρικού τεμένους, ο οποίος συχνάζε αποκλειστικά στο καφενείο αυτό. Στη συνέχεια μπορέσαμε να «περάσουμε» στο απέναντι καφενείο της πλατείας όπου συχνάζουν οι υποστηρικτές του προέδρου του χωριού. Τέλος, ανακαλύψαμε τα τρία καφενεία του παράπλευρου δρόμου που δεν απέχουν παρά ελάχιστα από την κεντρική πλατεία, στα οποία συχνάζουν νέοι και άνδρες μέσης ηλικίας (μέχρι 45- 50 ετών). Η «ανακάλυψη» αναφέρεται στο γεγονός ότι ο χώρος αυτός είναι «αφανής» σε σχέση με την κεντρική πλατεία και ότι σ' αυτόν το συγκεκριμένο χώρο εκφράζονται στάσεις και συμπεριφορές ιδιαίτερες και ότι στο χώρο αυτό προβάλλεται - σε αντίθεση με το κανονικό και το θεσμοθετημένο της κεντρικής πλατείας- η πλευρά του διαφορετικού και του νέου. Η προσπέλαση μας στον ιδιωτικό χώρο επιβεβαίωσε, εν πολλοίς, τις αρχικές μας υποθέσεις για τη συγκρότηση της κοινωνικής ζωή στο δημόσιο χώρο.

Στα καφενεία του χωριού, όπου συχνάζα έγινα αποδεκτός με ένα συγκεκριμένο τρόπο, ενώ οι ερωτήσεις που αναφέρονταν στο σκοπό του ταξιδιού και την εγκατάσταση μου ήταν πολύ συχνές. Πολλές αντιδράσεις αποκάλυπταν αυτό που σκέπτονταν για μένα: κάποιοι αντιλήφθηκαν την επίσκεψη μας σαν μια δυνατότητα να συζητήσουν με κάποιους που έρχονταν από «έξω», ενώ άλλοι έκριναν την παρουσία μας σαν απειλή απέναντι στην οποία η τήρηση αποστάσεων θα ήταν ο καλύτερος τρόπος να προστατευθούν. Τέλος για κάποιους άλλους, η επίσκεψη μας έγινε αντιληπτή σαν ένα διακύβευμα (enjeu) στο οποίο προσέγγιση και απόσταση συνυπήρχαν.

Αυτό που είναι ενδιαφέρον να σημειώσουμε είναι το γεγονός ότι οι αντιδράσεις των ατόμων απέναντι μας, παρουσίαζαν μια σχετική ομοιογένεια ανάλογα με τους χώρους που εκφράζονταν. Έτσι στο καφενείο της κεντρικής πλατείας, που συχνάζει ο Ιμάμης η

την αντίληψη του E. Goffman την οποία ενστερνιζόμαστε και χωρικά αντιπαραβάλλουμε με τις εικόνες της κοινωνικής ζωής (σκηνή – παρασκήνιο, φανερό – αφανές κ.α) του χωριού (Coulon, 1994, 707-708).

καχυποψία εκφράστηκε με τη λήψη απόστασης που απέκλειε κάθε λεκτική επικοινωνία. Μόνο αφού κάναμε τη γνωριμία μας με τον Ιμάμη και του εξηγήσαμε το σκοπό του ταξιδιού μας, μπορέσαμε να νιώσουμε μια σχετική αποδοχή από τους ανθρώπους που συχνάζαν εκεί. Όταν, βέβαια, τους απευθύνουμε κάποια ερώτηση μας παρέπεμπαν στον Ιμάμη, ως μόνο ικανό να απαντήσει. Σ' αυτό το καφενείο αισθανθήκαμε, συχνά, να περιθωριοποιούμαστε. Η συμμετοχή μας στις προσευχές του κεντρικού τεμένους έγινε αντιληπτή σαν σεβασμός και αναγνώριση της θρησκείας και μουσουλμανικής παράδοσης στην οποία εμφανίζονταν ως έντονα προσκολλημένοι. Εντούτοις η φιλική σχέση με τον Ιμάμη μεταστρεφόταν σε έντονη αντίθεση έναντι μας, όταν ετίθετο το ζήτημα καταπίεσης της μειονότητας από το κράτος, στην οποία συμμετείχε όλο το καφενείο.

Στο απέναντι καφενείο στο οποίο συχνάζαν οι οπαδοί του προέδρου, η παρουσία μας δεν έδειχνε να αποτελεί κάτι το εξαιρετικά σημαντικό. Ο πρόεδρος διατηρούσε μια σχέση προσέγγισης-απόστασης, διέθεσε για τη διαμονή μου το διαμέρισμα πάνω από το καφενείο αυτό (μέχρι πρότινος κατοικία των αστυνομικών), αλλά δε συζητήσαμε μαζί του παρά ελάχιστα.

Τέλος, στα καφενεία της παρόδου που αργήσαμε να «ανακαλύψουμε» η πιο προσωπική σχέση άφηγε περιθώρια για συζητήσεις χωρίς - πιστεύω - καχυποψία. Εκεί αισθανθήκαμε πιο αποδεκτοί και καταφέραμε να ξεπεράσουμε το πλαίσιο της απόστασης του παρατηρητή. Νοιώσαμε έτσι «ενταγμένοι» στην πραγματική ζωή των ανθρώπων πολλοί από τους οποίους μας επέτρεψαν να προσπελάσουμε την ιδιωτική τους ζωή. Στα άλλα καφενεία, της πλατείας, κάποιες φορές αισθανθήκαμε ενταγμένοι, όμως με έναν πιο αφηρημένο τρόπο, λιγότερο άμεσο και συχνά διαταρασόμενο από ανεξέλεγκτες αποστασιοποιήσεις - «μας καταπιέζετε, Γιάννη», μου απεύθυνε μέσα στη δημόσια συναίεση ο Ιμάμης - οι οποίες υπάκουαν στους κανόνες δρώμενου, στο οποίο οι κοινωνικοί παράγοντες προσπαθούσαν να αποδώσουν ένα σενάριο, σαφώς, προκαθορισμένο.

Αναφερόμενοι προηγουμένως στη συγκυρία της επιτόπιας παρατήρησης, συζητήσαμε σύντομα το ζήτημα της σχέσης τοπικής κοινωνίας και σύνολης περιβάλλουσας κοινωνίας (ελληνικό κράτος) μέσα από τις συγκλίσεις της μερίδας Ιμάμη (φιλοτουρκικής) και κοινωνίας αναφοράς (μουσουλμανικής μειονότητας). Αντίθετα οι άνθρωποι που ανήκουν στη μερίδα του Προέδρου και συχνάζουν στο καφενείο (απέναντι από αυτό που συχνάζει ο Ιμάμης) δεν καθορίζονται σε σχέση με μια εθνική τουρκική ταυτότητα. Οι πολιτικές τους θέσεις εκφράζονται μέσα από τη δομή των πολιτικών επιλογών του ελληνικού Κράτους. Με δεδομένο ότι η ο πρόεδρος διαχειρίζεται την πολιτική εξουσία της κοινότητας για πολλά χρόνια (40) θεωρούνται από τη μερίδα του Ιμάμη ότι ανήκουν στην εξουσία που καταπιέζει, δηλαδή το ελληνικό κράτος. Παράλληλα, όμως, είναι γεγονός ότι ανήκουν στο παραδοσιακό κόσμο -τόσο σε επίπεδο μορφής παραγωγικών σχέσεων (καπνοκαλλιέργεια), όσο και σε συμβολικό επίπεδο (καθώς η θρησκευτικότητα

τους αντιστοιχεί με την προσήλωση στην Ισλαμική παράδοση της μερίδας Ιμάμη) - ο οποίος βάλλεται από τις επιπτώσεις της κοινωνικής μετάβασης και διαφοροποιούνται στο επίπεδο της πολιτικής, ενισχύει τη ρήξη ανάμεσα στις δύο μερίδες. Διατυπώσαμε την υπόθεση (Φραγκόπουλος 2003) ότι οι αποδομητικές επιπτώσεις της μετάβασης στην ορεινή κοινότητα κινητοποιούν - μαζί βέβαια, με άλλους παράγοντες- σειρά αντιθέσεων στο επίπεδο των αναπαραστάσεων (εθνική-εθνοτική ταυτότητα).

Αυτοί που συχνάζουν στα καφενεία της παρόδου δε δείχνουν να συμμετέχουν σ' αυτές τις αντιπαλότητες. Ο τρόπος ένταξης τους στην ελληνική πραγματικότητα δείχνει την απόσταση από την κλασική ρήξη των δυο μερίδων που αναφέραμε. Το ζήτημα της εθνικής ταυτότητας δεν έχει τόση σημασία γι αυτούς. Άλλωστε, η ανερχόμενη πολιτική δύναμη της ομάδας αυτής αναδεικνύεται σε καταλύτη των ρήξεων ανάμεσα στους αντικρουόμενους πόλους (φιλέλληνες- φιλότουρκοι).

Σε μια τέτοια κατάσταση, η άφιξη μας στο χωριό αποκάλυψε τις προϋπάρχουσες εντάσεις και ενεργοποίησε τις τάσεις. Από τη μια πλευρά εμείς, και από την άλλη οι κάτοικοι βρεθήκαμε σ' ένα παιχνίδι, όπου η συμμόρφωση στους ρόλους σχηματοποίησε τις θέσεις στο εσωτερικό του χωριού. Η έξοδος από τους ρόλους ενίοτε επέτρεπε την εμφάνιση ενός κοινού βιωματικού χώρου που - θέλω να πιστεύω - προσανατολίζει την παρούσα διαπραγμάτευση.

4. 2. Ομοιογένεια και συμβατότητα με την παράδοση: Τα καφενεία της κεντρικής πλατείας

Μέσα από την ομοιογένεια στάσεων και συμπεριφορών, όπως εκφράζεται μέσα από την οικειοποίηση των Δημοσίων χώρων του χωριού αναδείξαμε την κυρίαρχη χωρική αντίθεση μεταξύ καφενείων της πλατείας και καφενείων του παράπλευρου δρόμου. Το ερώτημα που επιχειρούμε να απαντήσουμε είναι εάν οι αναπαραστάσεις δομούν την οικειοποίηση του χώρου μέσα από τις πρακτικές και στάσεις των κοινωνικών δραστηριοτήτων, καθώς επίσης και το πώς συνδέεται η ανάδυση της ετερογένειας με τις επιπτώσεις της μετάβασης.

Η χρονικότητα λειτουργίας των καφενείων της πλατείας δεν είναι άλλη από αυτήν που επιβάλλει η θρησκεία και οι παραγωγικές δραστηριότητες. Έτσι, οι πέντε προσευχές της ημέρας ταυτίζονται με το διαδοχικό πέρασμα από τα καφενεία της πλατείας στο τέμενος, στη συνέχεια επιστροφή στο καφενείο για τους πιο ηλικιωμένους, ενώ για τους νεώτερους κίνηση προς του αγρούς και επιστροφή στο καφενείο για τη συμμετοχή στην προτελευταία προσευχή μετά το ηλιοβασίλεμα (Aksam). Η εσωτερική διάταξη του χώρου δεν υποδηλώνει κάποιες διακριτές θέσεις, όμως οι άνδρες θαμώνες του καφενείου του Ιμάμη καταλαμβάνουν την αίθουσα σε αντιστοιχία με την παραδοσιακή

ιεραρχία: οι γέροντες Χατζήδες²² σε απόσταση από την τηλεόραση στα τραπέζια αριστερά και δεξιά της εισόδου με άμεσο οπτικό έλεγχο του δρόμου και της πλατείας, οι υπόλοιποι ηλικιωμένοι στο βάθος του καφενείου δίπλα στον πάγκο και σχετικά κοντά στην τηλεόραση και οι μεσήλικες σε μοναχικά τραπέζια στη δεξιά πλευρά του καφενείου. Με την είσοδο του Ιμάμη κινητοποιούνται για να τον δεχθούν κοντά τους. Θρησκευτική και ηλικιακή ιεραρχία. Αντίστοιχη κατάσταση επικρατεί στο καφενείο των οπαδών του προέδρου.

Οι αποκλειστικοί καλλιεργητές καπνού συχνάζουν στα δύο αυτά καφενεία της πλατείας. Στην πλειοψηφία τους ήταν γέροντες και μεσήλικες και έπιναν το τσάι ή τον καφέ τους το πρωί στα καφενεία αυτά, μετά την επιστροφή τους από το τζαμί και το βράδυ μετά τις αγροτικές εργασίες. Η καλλιέργεια του καπνού αποτελεί παραδοσιακή δραστηριότητα και επιβάλλει ένα ρυθμό ζωής ιδιαίτερο, συγκροτεί δε μια συλλογική μνήμη της ομάδας αυτής. Η αντίληψη του χρόνου, η νοηματοδότηση του, η ερμηνεία των κλιματολογικών αλλαγών, η αντίληψη της διαδοχής των αποχών στη διάρκεια του ετήσιου κύκλου, υποδηλώνουν μια ιδιαίτερη συμβολική που αφορά τους καλλιεργητές καπνού. Δεν είναι σπάνιο να ανησυχούν για την έλλειψη χιονιού στη διάρκεια του χειμώνα, πράγμα που αποτελεί πρόβλεψη έλλειψης βροχής για τη διάρκεια της μεταφύτευσης των φυτών στους αγρούς. Άλλωστε με το χιόνι, η γη καθαρίζει από τα μικρόβια. Η εμπειρία της καθημερινής ζωής γίνεται τρόπος συμβολικής νοηματοδότησης και συγκροτεί μια συλλογική μνήμη. Οι καλλιεργητές καπνού συνθέτουν μια ομοιογενή ομάδα του πληθυσμού που αντιλαμβάνεται την πραγματικότητα μ' έναν τρόπο διαφορετικό από τους καλλιεργητές που συμπληρωματικά προσφεύγουν σε μισθωτή εργασία στο δάσος, στην πόλη ή μεταναστεύουν εποχιακά. Είναι συνδεδεμένοι με το κυκλικό χρόνο της καπνοκαλλιέργειας χαρακτηρίζονται από ισχυρή θρησκευτικότητα και πίστη στη θρησκευτική παράδοση. Τα καφενεία της πλατείας δεν πωλούν αλκοολούχα ποτά και οι άνδρες δεν παίζουν χαρτιά ή άλλα τυχερά παιχνίδια.

4. 3. Ετερογένεια και ανάδυση της ατομικότητας: Τα «αφανή» καφενεία του παράπλευρου δρόμου.

Αναδείξαμε τη χωρική και κοινωνική διαφοροποίηση μεταξύ των δημόσιων χώρων πλατείας και παρόδου. Επιχειρούμε τώρα να εξηγήσουμε την ετερογένεια των αντιλήψεων και πρακτικών που αναδύεται στο χώρο αυτό σε σχέση με την ομοιογένεια του παραδοσιακού πολιτισμικού μοντέλου το οποίο δομεί τις επιπτώσεις μέσα από το περιβάλλον της δημόσιας σκηνής του χωριού.

Στο «παρασκήνιο» της δημόσιας ζωής οι ασχολούμενοι με συμπληρωματικές οικονομικές δραστηριότητες συγκεντρώνονται στα καφενεία της παρόδου και είναι κατά

²² Έχουν, ήδη, πραγματοποιήσει μία από τις ιερές τους υποχρεώσεις, αυτήν του ιερού προσκυνήματος στη Μέκκα και φορούν σαρίκι με κίτρινη περιέλιξη.

πλειοψηφία νεότεροι. Από τα τρία καφενεία το μεσαίο συγκεντρώνει τους νέους, οι οποίοι συνήθως είναι εποχικοί μετανάστες. Τα καφενεία κατ' εξοχήν τόποι κοινωνικής ζωής γίνονται υπόβαθρο της ανθρώπινης δραστηριότητας και περιβάλλοντα που συγκροτούν μια συλλογική μνήμη. Έτσι η δομή των θέσεων και στάσεων στο εσωτερικό της κοινότητας συγκεκριμενοποιείται στην υλικότητα του χώρου.

Η χρονικότητα λειτουργίας των καφενείων της παρόδου είναι αυτή που επιβάλλει η διάκριση επαγγελματικής και εξω-επαγγελματικής απασχόλησης (εποχική μετανάστευση) και η ολοένα και ισχυρότερη ανάδυση του πολιτισμικού μοντέλου που προάγει τον ατομικό καθορισμό πλάι στην ομοιογένεια της θρησκευτικής αντίληψης του κόσμου. Έτσι τα καφενεία της παρόδου λειτουργούν κυρίως το βράδυ, χρόνο ψυχαγωγίας έξω από τον επαγγελματικό χρόνο του ημερομισθίου. Στην τελευταία μου επίσκεψη παρατήρησα ότι κάποιο από τα τρία αυτά καφενεία, άνοιγε και το μεσημέρι, προσέφερε μεζέ, αλκοόλ, τηλεόραση και χαρτοπαίγνια: οι θαμώνες ήταν νέοι εποχικοί μετανάστες που την περίοδο εκείνη ήταν εκτός εργασιακού συμβολαίου.

Η γεωγραφική κινητικότητα των ομάδων που οικειοποιούνται τα καφενεία της παρόδου με ενδιάμεσο χώρο διαμεσολάβησης και - κατά κάποιο τρόπο- οργάνωσης της κινητικότητας αυτής, είναι έντονη και επιβάλλει μια ευελιξία αντίστοιχη με την αναδιάρθρωση των παραγωγικών δυνάμεων και με τις νέες παραγωγικές σχέσεις. Η κινητικότητα²³ αυτή συνδέει την τοπική κοινότητα με την πόλη (Ξάνθη, Πειραιά) και τις πόλεις του εξωτερικού, ενώ συνθέτει κατά ένα τρόπο αντιλήψεις, στάσεις και συμπεριφορές της τοπικής κοινωνίας με την περιφερική και τη σύνολη περιβάλλουσα κοινωνία. Εδώ μας αφορά ιδιαίτερα ο τρόπος που δομείται αυτό το περιβάλλον του «παρασκηνίου» και στη συνέχεια το πως δομεί τις επιπτώσεις του στους χώρους αυτούς. Κατ' αρχήν αναφερόμαστε στους αγρότες του ημερομισθιακές σχέσεις ενώ στη συνέχεια στους νέους που μεταναστεύουν εποχικά.

Οι καλλιεργητές που προσφεύγουν και σε ημερομισθιακές σχέσεις εργασίας αντιλαμβάνονται το χρόνο μ' ένα διαφορετικό τρόπο από τους αποκλειστικούς αγρότες. Η απαίτηση τους για ελεύθερο χρόνο, χρόνο που τους ανήκει ολοκληρωτικά, επιβεβαιώνει τη διάκριση ανάμεσα σε αγροτική εργασία και εργασία μισθωτή. Η αντίληψη του χώρου που μπορούν να πραγματοποιηθούν οι ψυχαγωγικές δραστηριότητες δείχνουν μια ξεκάθαρη διαφοροποίηση ανάμεσα στον αγροτικό και τον αστικό χώρο. Με την ευκαιρία διαφόρων γιορτών και εκδηλώσεων εγκαταλείπουν το χωριό με κατεύθυνση τη Ξάνθη για ένα σαββατοκύριακο, όπου φιλοξενούνται από συγγενείς τους μετανάστες στην πόλη. Όσον αφορά τη στάση τους απέναντι στη γυναίκα δηλώνουν ότι και αυτή έχει δικαιώματα εφόσον συμμετέχει ενεργά στην

²³ Στοιχείο συμμετοχής στην σύγχρονη αστική ζωή η κινητικότητα αναπτύσσεται σε συνδυασμό με μια σειρά αναλυτικές προσεγγίσεις του αστικού φαινομένου που αποτέλεσαν ένα στέρεο θεωρητικό υπόβαθρο για τις χωρικές μας αναλύσεις, βλέπε Remy, Voye (1992, 61-98).

οικογενειακή οικονομία και υποστηρίζουν ότι επιλέγουν την πόλη ως προορισμό για να «χαρούν αυτές και τα παιδιά τους».

Έτσι, ο αγροτικός χώρος, έστω κι αν δε βιώνεται ως απομόνωση, γίνεται αντικείμενο οικειοποίησης με ένα τρόπο που επιβάλλει μια διάκριση μεταξύ εργασίας και ψυχαγωγίας, μεταξύ επαγγελματικής και εξω-επαγγελματικής ζωής. Οι αγρότες με παράλληλες οικονομικές δραστηριότητες συχνάζουν στα καφενεία του παράπλευρου δρόμου μόνο το βράδυ μετά την εργασία τους. Αντιθέτως, τα καφενεία της κεντρικής πλατείας λειτουργούν κυρίως τη διάρκεια της μέρας και σύμφωνα με τη θρησκευτική χρονικότητα και κινητικότητα που συνδέει τα καφενεία με το τέμενος. Τα τρία καφενεία της παρόδου αποτελούν για τους πελάτες τους, χώρους εκτόνωσης. Εκεί πηγαίνουν για να παίξουν χαρτιά ή τάβλι, βλέπουν τηλεόραση και βιντεοταινίες και συζητούν μεταξύ τους. Το ούζο και η ρετσίνα, οι μεζέδες και τα ψητά στα κάρβουνα είναι σχεδόν καθημερινή συνήθεια, ενώ στα καφενεία της πλατείας σερβίρονται μόνο τσάι, καφές και αναψυκτικά. Οι στάσεις αυτές είναι στοιχεία μεταβολής και μετάβασης σε μια άλλη πραγματικότητα λιγότερο συμβατή με τον παραδοσιακό αγροτικό κόσμο. Η διαδικασία μετάβασης σε νέες μορφές παραγωγικών σχέσεων συνδέεται με μεταβολές στον τρόπο αντίληψης της πραγματικότητας, με μετασχηματισμούς στο πεδίο των αναπαραστάσεων²⁴.

Εντούτοις συνεχίζουν να επιβεβαιώνουν τη θρησκευτικότητα τους με ένα τρόπο λιγότερο απόλυτο συμμετέχοντας στην κύρια προσευχή των μουσουλμάνων, αυτήν την Παρασκευή. Αναγνωρίζουν την αξία της παράδοσης κυρίως σαν τρόπο να διατηρούν την ιδιαίτερη πολιτιστική τους ταυτότητα σ' ένα περιβάλλον χριστιανικό. Στις συζητήσεις τους δείχνουν να επιχειρούν την ανάλυση της πραγματικότητας με όρους σχέσεων δύναμης, με όρους ικανότητας επιβολής όρων διαπραγμάτευσης με λογικές αντίληψης και ανασύνθεσης των παιχνιδιών συνδιαλλαγής που συντίθεται στο εσωτερικό του πολιτικού πεδίου. Έτσι επιτυγχάνουν να συγκροτούν ένα αίτημα τεκμηριωμένο με στέρεο τρόπο απέναντι στο κράτος (προοπτικές επιδότησης κτηνοτροφικών συνεταιρισμών που σήμερα το 2004 παίρνει τη μορφή μεμονωμένων επιδοτήσεων όπως προγράμματα νέου κτηνοτρόφου). Η εμπλοκή τους στην πολιτική επιβεβαίωσε τη δυναμική της ομάδας τους από την υποστήριξη του σοσιαλιστικού κόμματος (ΠΑΣΟΚ) για την άνοδο του στην εξουσία (1981) έως και την εκλογή ανεξάρτητων βουλευτών στη Θράκη²⁵. Τα καφενεία του μικρού δρόμου είναι χώροι πολιτικών συζητήσεων που δε

²⁴ Για τον J. Remy και την L. Voye (1974, 117-130) οι δομικοί (όπως μεταξύ άλλων, αναφορά στην διασπορά της κοινωνικής ζωής, στην αύξηση εισοδήματος και μείωση χρόνου εργασίας, στην μονομερή ομογενοποίηση των συνθηκών ζωής της πόλης και της υπαίθρου και στα προνόμια της υπαίθρου), και σε επίπεδο αναπαραστάσεων (αναπαράσταση της αυτονομίας του ατόμου, ανάγνωση του χώρου και του χρόνου εικόνα της πόλης και επίπτωση στην ύπαιθρο, τυπολογία των αντιδράσεων των τοπικών κοινοτήτων) μετασχηματισμοί τέτοιοι όπως αυτοί που περιγράφουμε, χαρακτηρίζουν το φαινόμενο της αστικοποίησης της υπαίθρου και αφορούν πραγματικότητες ήδη σε εξέλιξη από τη δεκαετία του 1960-70 στην Β. Ευρώπη και Αμερική.

²⁵ Σε άλλη μας εργασία υποστηρίξαμε ότι η δυναμική της ομάδας αυτής «απορροφήθηκε» από την (Frangoroulos 1997, 86-89) αυτόνομη μουσουλμανική πολιτική παρουσία στη Θράκη καθώς σειρά προβλημάτων δε βρήκαν διέξοδο από το σοσιαλιστικό κόμμα.

μοιάζουν καθόλου με τις οργισμένες και πολιτικές συζητήσεις των καφενείων της πλατείας (ίδιων των οπαδών του προέδρου). Οι νέες παραγωγικές δραστηριότητες που πραγματοποιεί αυτή η ομάδα υποδηλώνει την ανάδυση νέων αρχών δόμησης της πραγματικότητας, ενώ νέες συμπεριφορές χαρακτηρίζουν ένα διαφοροποιημένο τρόπο οικειοποίησης του δημόσιου χώρου.

Η συμπληρωματικότητα του ημερομισθίου για τους καλλιεργητές γίνεται, πολλές φορές, σε αντίθεση και σε σύγκρουση με μια νέα πραγματικότητα για τους νέους του χωριού. Απέναντι στην εξάρτηση από τον πατέρα τους και από την ετήσια παραγωγή του καπνού, στην οποία συμβάλλουν σε εργασία όταν είναι ανύπαντροι ή την εξάρτηση από την περιορισμένη σε έκταση και σε ποσότητα παραγωγή όταν έχουν οικογένεια, η μισθωτή εργασία θεωρείται από τους νέους ως μια δυνατότητα να διαθέτει κανείς ατομικά το προϊόν της εργασίας του. Βέβαια, ο δρόμος που οδηγεί στην έξοδο από τον αγροτικό τρόπο ζωής διανύεται κατά το ήμισυ καθώς το χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης και επαγγελματικής κατάρτισης των νέων είναι ένας παράγοντας, ο οποίος αφήνει μετέωρη την ένταξη τους στα νέα δεδομένα της οικονομίας.

Η εποχική μετανάστευση για εργασία καταδεικνύει τις δυσκολίες, τις οποίες αντιμετωπίζουν. Η αβεβαιότητα της εύρεσης εργασίας μπορεί να θεωρηθεί και ως κίνητρο για αναζήτηση καλύτερων συνθηκών ζωής και αποτελεί την μια όψη της σύγχρονης πραγματικότητας. Η άλλη όψη που παίζει ένα καθοριστικό ρόλο για τους νέους που εργάζονται στις ναυπηγοεπισκευαστικές ζώνες της Βόρειας Ευρώπης είναι αυτή που αναδεικνύει ένα ανειδίκευτο εργατικό δυναμικό με σοβαρές δυσκολίες προσαρμογής στην αυξανόμενη ζήτηση ειδίκευσης ή τελευταία στην προώθηση των μικρών επιχειρήσεων πρωτογενούς ή τριτογενούς τομέα μέσω σειράς προγραμμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Το δεκαεφτάχρονο αγόρι, το οποίο, αφού εγκατέλειψε την τεχνική εκπαίδευση στο Τεχνικό Γυμνάσιο Ξάνθης, πήγε να εργαστεί στο Ναυπηγείο του Πειραιά και μετά το τέλος του συμβολαίου του γύρισε στο χωριό με δανεικά από τους συγχωριανούς του αποτελεί μια ενδεικτική περίπτωση της κατάστασης των εργασιακών σχέσεων της δεκαετίας του '80. Αντίθετος στη θέληση του πατέρα του να ολοκληρώσει τον κύκλο της τεχνικής του εκπαίδευσης περίμενε την κλήση του πράκτορα για να δουλέψει ως ναυτικός. Το αίσθημα εγκλωβισμού στο χωριό δίνει τη θέση του στην αβεβαιότητα της πόλης που με τη σειρά της ωθεί στην αναζήτηση νέων οριζόντων. Με ποια όμως μέσα; Ο μικρός αυτός φιλόσοφος της ζωής που κοιμήθηκε σε ξενοδοχεία Α' κατηγορίας, δούλεψε ψηλά στις καμινάδες των πετρελαιοφόρων και περίμενε μέρες στα καφενεία της πλατείας Βάθης, ακολούθησε το κύμα της εποχικής μετανάστευσης της δεκαετίας του '90 στην Ευρώπη και σήμερα ζει και εργάζεται ως μόνιμος μετανάστης ωρόμισθος (7,5-8,5 ευρώ/ ώρα) σε εργασίες συντήρησης και βαφής πλοίων στην περιοχή Αμβέρσας Βελγίου.

Στο χωριό οι νέοι συχνάζουν στο μεσαίο καφενείο, από αυτά του παράπλευρου δρόμου. Εκεί πίνουν τη μπύρα τους, παίζουν χαρτιά, στοιχηματίζουν σε χρήματα, βλέπουν βιντεοταινίες και συζητούν ζωντανά. Οι συζητήσεις τους αφορούν τις μεγάλες ομάδες ποδοσφαίρου και τα ταξίδια τους στην Αθήνα ή το εξωτερικό. Στο καφενείο αυτό δε συχνάζουν μεσήλικες, οι οποίοι είναι θαμώνες των δύο άλλων καφενείων. Βέβαια οι νέοι περνούν και από τα διπλανά καφενεία, αποφεύγουν όμως να παραμένουν, όταν βρίσκεται εκεί ο πατέρας τους ή ένας συγγενής τους πιο ηλικιωμένος από τους ίδιους. Πέρασα πολλές φορές με το νεαρό Χουσεΐν από το πρώτο καφενείο και παρατήρησα ότι δίσταζε έντονα, μαζεύτηκε σε μια γωνιά, δεν έπινε και δεν κάπνιζε. Η απορία μου έπαψε, όταν μου εξήγησε ότι στο καφενείο βρίσκονταν ο πατέρας του και από σεβασμό δεν ήθελε ούτε καν να μπαίνει ο ίδιος.

Το μεσαίο καφενείο είναι ο αποκλειστικός χώρος των νέων και χαρακτηρίζεται από σημεία που αναδεικνύουν το ανήκειν σε μια συλλογικότητα με σχετικά πρόσφατη συλλογική μνήμη: Η εμβληματοποίηση (emblematisation) του χώρου ως τακτική αποκλειστικής οικειοποίησης και έκφρασης συλλογικής ταυτότητας αναδεικνύονταν στο εσωτερικό ντεκόρ του καφενείου: φωτογραφίες σε μεγέθυνση από τη νίκη του ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1981 και '85, ο ηγέτης του κόμματος και Πρωθυπουργός για χρόνια Α. Παπανδρέου στην πρώτη θέση των αναφορών (υιοθέτηση πολιτικής συνειδησης πλάι στη θρησκευτική θεώρηση της πραγματικότητας της κεντρικής πλατείας). Στο διπλανό καφενείο, όπου συχνάζουν οι αγρότες με παράλληλες ημερομισθιακές σχέσεις, οι τοίχοι είναι βαμμένοι με χρώμα πράσινο, ενώ ο ιδιοκτήτης του ήταν υποψήφιος στις δημοτικές εκλογές και υποστηρίχθηκε από το ΠΑΣΟΚ. Το πράσινο είναι το χρώμα - έμβλημα του λογότυπου του κόμματος αυτού. Οι διακηρύξεις του κόμματος αυτού για τα εργατικά δικαιώματα και τα αγροτικά εισοδήματα δεν άφησαν ασυγκίνητους τους ανθρώπους αυτούς. Η καθημερινή εμπειρία των ανθρώπων αυτών αποτέλεσε παράγοντα συγκρότησης συλλογικής μνήμης και συνέβαλε κατά ένα τρόπο στη συμβολική νοηματοδότηση και συλλογική αναγνώριση του δημοσίου χώρου.

Η συμβατότητα της ομάδας των νέων εποχικών μεταναστών με την ομάδα των καλλιεργητών με παράλληλες ημερομισθιακές σχέσεις είναι μια πραγματικότητα, που έχει τη δική της σημασία: τόσο η χωρική συνάφεια των τριών καφενείων, όσο και η σχετική τους απόσταση από την κεντρική πλατεία υποδηλώνει την ομοιογένεια των στάσεων των ανθρώπων που τα οικειοποιούνται μ' ένα τρόπο που αναδεικνύει την ανάδυση του «νέου» σε σχέση με το «παλαιό», το «θεσμοποιημένο». Το νέο αναδύεται σ' ένα χώρο κοντινό, αλλά «αφανή» σε σχέση με την κεντρική πλατεία. Εκεί η κατανάλωση αλκοολούχων ποτών, χοιρινού κρέατος, τα χαρτοπαίγνια και οι βιντεοταινίες είναι μια πραγματικότητα. Αντίθετα, η πλατεία είναι ο χώρος κυριαρχίας της θεσμοποιημένης ιεραρχίας του χωριού: παρά την αντίθεση Ιμάμη και Προέδρου, οι συμπεριφορές είναι συμβατές με την μουσουλμανική θρησκεία: όχι αλκοολούχα ποτά, ούτε χαρτοπαίγνια, ούτε βιντεοταινίες, σεβασμός της θρησκευτικής ιεραρχίας (Ιμάμης, Χατζήδες) και της ηλικιακής τάξης στην κατανομή του χώρου. Μια αντίστοιχη ηλικιακή,

κυρίως, τάξη παραμένει σεβαστή και στα τρία καφενεία της παρόδου, όπου οι ηλικιακές ομάδες έχουν χώρους αποκλειστικής οικειοποίησης. Ηλικιακή ιεραρχία και ατομική αυτονομία είναι τα χαρακτηριστικά αυτών των τριών καφενείων.

Το καινούριο, το «αναδυόμενο» παίρνει μια άλλη μορφή στην περίπτωση των νέων, σε σχέση μ' αυτούς, οι οποίοι εκδηλώνουν αντίστοιχες τάσεις: καταρχήν οι σχέσεις τους με το «έξω» δείχνουν την ύπαρξη μιας πολωτικής αντίληψης μεταξύ του μέσα και σε σχέση με το έξω, η οποία αξιολογεί θετικά και σε υπερβολικό βαθμό το διαφορετικό, το «άλλο», το «νέο», κατ' επέκταση κάθε τι που προέρχεται από «αλλού». Οι νέοι δεν αντιλαμβάνονται το έξω μόνο σαν τόπο ψυχαγωγίας ή εργασίας, αλλά και σα χώρο που προσφέρει οικονομικές και πολιτισμικές δραστηριότητες ευ ζην. Το χωριό γίνεται έτσι αντιληπτό ως εγκλεισμός, ως τόπος κυριαρχίας του θρησκευτικού κανόνα, ο οποίος ανακόπτει την εισαγωγή του νεωτερισμού. Εντούτοις παραμένει ως τόπος αναφοράς, ως τόπος που έχει κανείς τις ρίζες του. Οι νέοι μιλούν για το έξω με τρόπο που αποκαλύπτει μια συμβολική νοηματοδότηση: το ταξίδι στη Γερμανία ή Δανία για δουλειά, σε αμπάρια των πετρελαιοφόρων, το «ματσακόνι» στα πλευρά της φρεγάτας και παλαιότερα, η αναμονή στην Πλατεία Βάθης για να μπαρκάρουν σε πλοίο αποκαλύπτει τη συμβολική της απόδρασης σ' ένα καινούριο κόσμο, που υπόσχεται πολλά. Παλαιότερα εργάζονταν ανασφάλιστοι για να εισπράττουν μέρος του ένημου ασφάλισης σε χρήμα, σήμερα παραχωρούν εν γνώσει τους 1-2 ένημα το μήνα στον πράκτορα που θα εξασφαλίσει «καλό» συμβόλαιο στην Ευρώπη.

Ο τρόπος αντίληψης της σχέσης των δύο φύλων παρουσιάζει σημαντικές διαφορές απ' αυτές των άλλων ομάδων. Η εικόνα της γυναίκας που αξιολογούν θετικά είναι αυτή της δραστήριας με κοινωνική παρουσία γυναίκας που αναλαμβάνει ρόλους και γνωρίζει ελληνικά. Η υπεύθυνη των προγραμμάτων λαϊκής επιμόρφωσης ΝΕΛΕ το 1988 ήταν πόλος έλξης για τους νέους άνδρες. Η ευκολία της επαφής και η συζήτηση μαζί της στο καφενείο θα αποτελούσε απαγορευμένη πράξη για τις ντόπιες μουσουλμάνες, οι οποίες δεν κινούνται στους δημόσιους χώρους του χωριού.

Οι νέοι δεν πηγαίνουν στα τεμένη του χωριού για προσευχή ακόμα και την Παρασκευή. Υιοθετούν μια συμπεριφορά όσο το δυνατόν πιο συμβατή με τη θρησκεία και σε σύγκλιση με τις νέες αντιλήψεις τους. Ο Ιμάμης, εντούτοις, επέμενε στο γεγονός, ότι οι νέοι προσέρχονταν στο τέμενος συχνά! Κάτι που δεν είδαμε, αν και συμμετείχαμε σε πολλές προσευχές. Ο παραδοσιακός κόσμος του χωριού αντιμέτωπος με μια νέα πραγματικότητα βιώνει τη μεταβολή σαν απειλή κατακερματισμού της κοινότητας, των αρχών και των πολιτισμικών της αρχών. Οι θαμώνες των καφενείων της κεντρικής πλατείας δε μιλούν ποτέ για τους νέους σαν να μην τους αφορά ο νέος κόσμος αξιών που εισάγουν στο χωριό.

Συμπεράσματα

Στόχος μας στην παρούσα εργασία ήταν να αναδείξουμε την σχέση κοινωνικής μετάβασης ως διαδικασίας ευρύτερου μετασχηματισμού μιας τοπικής κοινότητας με την οργάνωση του χώρου όπως εκφράζεται δια μέσου της οικειοποίησης των δημόσιων χώρων.

Έτσι, αφού αναδείξαμε τα θεωρητικά εργαλεία για την επεξεργασία της κεντρικής αυτής υπόθεσης (θεωρία της μετάβασης: έννοιες της φαινομενικής και πραγματικής υπαγωγής, κοινωνιολογική θεωρία του χώρου: έννοιες της οικειοποίησης, της ερμηνευτικής μη αυτόνομης παραμέτρου που αποτελεί ο χώρος, της έννοιας του κοινωνικού περιβάλλοντος - milieu), επεξεργαστήκαμε μια χωρική τυπολογία λαμβάνοντας ως κέντρο την τοπική κοινωνία (περιφερική κοινωνία, κοινωνία αναφοράς, σύνολη περιβάλλουσα κοινωνία). Στη συνέχεια εξηγήσαμε την μεθοδολογία προσέγγισης του εμπειρικού παραδείγματός μας αναδεικνύοντας τους περιορισμούς και τις νέες μεθοδολογικές θεωρήσεις όπως εκφράζονται μέσα από τα κείμενα σύγχρονων αμερικανών ανθρωπολόγων (περιορισμός έμμεσου λόγου, αναστοχαστική περιγραφή των συνθηκών παραγωγής του εθνογραφικού κειμένου).

Όσον αφορά την μεθοδολογική προσέγγιση του χώρου επιμείναμε στη διάκριση περιγραφικών και ερμηνευτικών εννοιών, έτσι ώστε μέσα από τις μορφολογικές αναλύσεις του δομημένου χώρου και την έννοια της πύκνωσης / διάκρισης ομάδων και δραστηριοτήτων που εισηγείται η Σχολή του Σικάγο, να αναδείξουμε την σύγχρονη κοινωνική δυναμική και την συνέχεια / ασυνέχεια αγροτικού και αστικού χώρου.

Η σύνθεση μορφολογικής και κοινωνιολογικής προσέγγισης του χώρου μέσω της αναστοχαστικής περιγραφής των συνθηκών επιτόπιας μελέτης ανέδειξε την διάσταση της εθνοτικής ετερότητας του γηγενούς πληθυσμού (Πομάκοι), της θρησκευτικής ετερότητας (μουσουλμάνοι) και της χωρικής ιδιαιτερότητας (διασυνοριακή περιοχή, πρώην επιτηρούμενη Ζώνη). Η χωροταξική διάρθρωση της ορεινής κοινότητας σε συσχετισμό με τις παραδοσιακές κοινωνικές δομές (πατρογραμμικότητα, ανδροπατροτοπικότητα, έμφυλος καταμερισμός της εργασίας) χαρακτηρίζει τη χωρική και πολιτισμική ιδιαιτερότητα της τοπικής κοινωνίας. Η σύγκρουση και η συνδιαλλαγή (transaction) μεταξύ των ομάδων προβάλλεται στον δημόσιο χώρο της ανδρικής συνεστιακότητας (καφενεία) και συγκροτεί διαφορετικές συλλογικές ταυτότητες.

Στον πρώτο χρόνο διαπραγμάτευσης της κεντρικής υπόθεσης εργασίας μας επιχειρήσαμε μια ανάλυση σε επίπεδο δομών η οποία αφορά τον μετασχηματισμό της οικονομικής βάσης προς την κατεύθυνση της πραγματικής υπαγωγής σ' ένα νέο τρόπο παραγωγής ο οποίος επιβάλλει παγκοσμίως αναδιάρθρωση των παραγωγικών δυνάμεων. Αναφερόμαστε στην διεθνοποίηση του κεφαλαίου και μια από τις μορφές ευέλικτης εργασίας που επιβάλλει (εποχική μετανάστευση). Η μετάβαση ανέδειξε την

διαφοροποίηση των παραδοσιακών ομάδων (καλλιεργητές καπνού, κτηνοτρόφοι) σε σχέση με αναδυόμενες ομάδες (αγρότες – μισθωτοί στην πόλη, εποχικοί μετανάστες) και αποκάλυψε τη ρήξη του ομοιογενούς μοντέλου οικονομίας και ζωής με παράλληλη εμφάνιση ενός άλλου ετερογενούς.

Ο δεύτερος χρόνος διαπραγμάτευσης αφορούσε την ανάλυση σε επίπεδο αναπαραστάσεων και πρακτικών σε συσχετισμό με την διαφοροποιημένη οικειοποίηση του δημόσιου χώρου από τα άτομα και τις ομάδες. Έτσι η δόμηση ετερο-αποκλειόμενων περιβαλλόντων (πλατεία – πάροδος) έγινε κατ' αρχήν φανερή μέσω της ομοιογένειας στάσεων και συμπεριφορών που εκφράστηκαν έναντι του ερευνητού. Η μορφολογία των δημόσιων χώρων μας οδήγησε στην τυπολογία – αντίθεση σκηνής (πλατεία) και παρασκηνίου (πάροδος): ομοιογένεια και συμβατότητα με την παράδοση από τη μία πλευρά, ετερογένεια και ανάδυση της ατομικότητας από την άλλη.

Ευχαριστίες

Η ολοκλήρωση της εργασίας αυτής θα ήταν αδύνατη χωρίς την πολύπλευρη στήριξη του Διευθυντή του Εργαστηρίου Καθηγητή Βύρωνα Κοτζαμάνη. Ευχαριστίες θέλω να εκφράσω στον Αν. Καθηγητή Π. Σκάγιαννη και στον Λέκτορα Κ. Λαλένη του Τμ. Μηχ. Χωροταξίας του Παν/μίου Θεσσαλίας για τις εποικοδομητικές παρατηρήσεις τους καθώς και στην φοιτήτρια Μ. Πασχαλίδου για την επιμέλεια του κειμένου.

Βιβλιογραφία

Ελληνική

- ΓΚΕΦΟΥ-ΜΑΔΙΑΝΟΥ, Δ. (1998), *Ανθρωπολογική θεωρία και εθνογραφία: Σύγχρονες Τάσεις*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- ΓΚΕΦΟΥ-ΜΑΔΙΑΝΟΥ, Δ. (1999), *Πολιτισμός και εθνογραφία: από τον εθνογραφικό ρεαλισμό στην πολιτισμική κριτική*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- ΚΑΥΚΑΛΑΣ, Γ. (1977), Σχήμα κριτικής παρουσίασης των θεωριών για την πόλη, στο ΚΑΥΚΑΛΑΣ, Γ., ΓΙΑΟΥΤΖΗ, Μ., (επιμ) *Η πόλη στο κεφαλαιοκρατικό σύστημα*, Αθήνα, Οδυσσεάς, σελ. 25-40.
- ΚΑΥΚΑΛΑΣ, Γ., ΑΝΔΡΙΚΟΠΟΥΛΟΥ Ε. (2000), *Χωρικές επιπτώσεις των Ευρωπαϊκών Πολιτικών, Η ελληνική εμπειρία 1989-1999*, Υπουργείο Περιβάλλοντος Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων – Διεύθυνση Χωροταξίας & Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης – Τομέας Πολεοδομίας, Χωροταξίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Θεσσαλονίκη.
- ΚΟΝΤΟΝΙΚΑ, Κ. (2002), Ο Ηλίας, το γάλα και οι παχιές αγελάδες..., *εφημερίδα Οικονομική Καθημερινή*, Κυριακή 23 Ιουνίου, Αθήνα.
- ΚΟΤΙΟΣ, Α., ΤΣΕΛΙΟΣ, Β. (2002), Παγκοσμιοποίηση, νέα οικονομία και περιφερειακή ανάπτυξη, *Σειρά Ερευνητικών Εργασιών*, 8(4), 67-86, Τμήμα Μηχανικών Χωροταξίας, Πολεοδομίας και Περιφερειακής Ανάπτυξης, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, ηλεκτρονική πρόσβαση στο: http://www.prd.uth.gr/research/DP/2002/uth-prd-dp-2002-4_gr.pdf
- ΛΑΜΠΡΙΑΝΙΔΗΣ, Λ. (1997), Τοπική ανάπτυξη και περιοριστικές ρυθμίσεις: η περίπτωση της επιτηρούμενης ζώνης στα χωριά των Πομάκων της Ξάνθης, *Τόπος*, 13, σελ. 17- 47.

ΠΑΠΑΤΑΞΙΑΡΧΗΣ, Ε. (1990), Δια την σύστασιν και ωφέλειαν της κοινότητος του χωριού: Σχέσεις και σύμβολα της εντοπιότητας σε μια αιγαιακή κοινωνία, στο ΚΟΜΝΗΝΟΥ Μ., ΠΑΠΑΤΑΞΙΑΡΧΗΣ Ε. (επιμ.) *Κοινότητα, κοινωνία και ιδεολογία: ο Κωνσταντίνος Καραβίδας και η προβληματική των κοινωνικών επιστημών*, σελ. 332-372.

ΦΡΑΓΚΟΠΟΥΛΟΣ Θ. Ι. (2003) Κοινωνικές, πολιτισμικές και πολιτικές όψεις της μετάβασης σε μία ορεινή πομακική κοινότητα της Θράκης, στα Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου *Μειονότητες στην Ελλάδα*, (υπό δημοσίευση).

ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, Χ., ΤΖΟΥΒΕΛΕΚΑΣ Ε., ΛΟΪΖΟΥ, Ε., ΣΕΜΟΣ, Α., (1999), Κεφάλαιο 8^ο : Καπνός, στο ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Κ. Δ., ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΣ Χ. Β., (επιμ.) *Τα μεσογειακά προϊόντα ως παραδοσιακά ελληνικά προϊόντα και το μέλλον των μηχανισμών στήριξης τους*, Εθνικό Ίδρυμα Αγροτικής Έρευνας (Ε.Θ.Ι.Α.Γ.Ε.) – Ινστιτούτο Γεωργοοικονομικών και Κοινωνιολογικών ερευνών (Ι.Γ.Ε.Κ.Ε.), Αθήνα, εκδ. Υπουργείο Γεωργίας, 184-207.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

BRUNNBAUER, U. (2001), The perception of Muslims in Bulgaria and Greece: Between the 'Self and the 'Other', *Journal of Muslim Minority Affairs*, v. 21, 1, pp.39-61.

CLIFFORD, J. (1983), On ethnographic authority, *Representations*, 1.

CLIFFORD, J. (1988), *The Predicament of culture: Twentieth-Century Ethnography, Literature and Art*, Cambridge (MA): Harvard University Press.

CLIFFORD, J., and MARCUS, E. G. (1986), *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*, Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press.

COULON, A. (1994), Erving Goffman – Les rites d'interaction, dans K. M. VAN METER (ed) *Textes essentiels, La Sociologie*, Paris, Larousse, 707-728.

DELIEGE, R. (1992), *Anthropologie sociale et culturelle*, Bruxelles, De Boeck- Wesmael.

DEVISCH, R. (1992), Belgique. L'anthropologie belge, BONTE, P., IZARD, M. (eds) *Dictionnaire de l'Ethnologie et de l'Anthropologie*, Paris, Presses Universitaires de France.

FRANGOPOULOS, Y. (1996), *Une minorité musulmane en transition : Approche anthropologique des Pomaques grecs*, Thèse de Doctorat, Université Catholique de Louvain, Faculte des Sciences Economiques, Sociales et Politiques, Nouvelle série – No 273, Louvain-la-Neuve. CIACO.

FRANGOPOULOS, Y. (1994), La minorité musulmane et les Pomaques de la Thrace : entre islam et ethnisme, *Cahiers d'Etudes sur la Méditerranée orientale et le Monde Turco-iranien*, 17: 153-166.

FRANGOPOULOS, Y. (1997), Religion, Identity and Political Conflict in a Pomak Village in Northern Greece, in S. VERTOVEC, C. PEACH (eds) *Islam in Europe : The Politics of Religion and Community*, London, Macmillan Press Ltd, pp.73-90.

GEERTZ, C. (1988), *Works and lives: The Anthropologist as an Author*, Cambridge, Polity Press.

GODELIER, M. (1981), D' un mode de production a l' autre : théorie de la transition, *Recherches Sociologiques*, vol. XII, n° 2: 161- 195.

GODELIER, M. (1987), L'analyse der processus de transaction, *Information sur les Sciences Sociales*, vol. 26, 2 : 265- 283.

MARCUS, G. and FISHER, M. (1986), *Anthropology as Cultural critique: An experimental moment in the Human Sciences*, Chicago, The University of Chicago Press.

MARMARINOS, A. (1995), The coffehouse as a locus of social intercourse, *Ανθρωπολογία του Χώρου*, 1^η Διεθνής Συνάντηση Σύρου, Αθήνα, Εργαστήριο πολεοδομικής σύνθεσης Ε.Μ.Π., σελ. 246-255.

REMY, J. (1975), Espace et théorie sociologique. Problématique de la recherche, *Recherches Sociologiques*, no 3 : 279-293., repris dans REMY, J., LECLERCQ, E. (1998), *Sociologie urbaine*

et rurale. L' espace et l' agir, entretiens et textes presentes par E. Leclercq, Paris, Montréal, Québec, L' Harmattan, pp. 89-102.

REMY, J., LECLERCQ, E. (1998), *Sociologie urbaine et rurale. L' espace et l' agir, entretiens et textes presentes par E. Leclercq* , Paris, Montréal, Québec, L' Harmattan.

REMY, J., VOYE, L., SERVAIS, E. (1978), *Produire ou reproduire ? I. Conflits et transaction sociale*, Bruxelles, Vie Ouvrière.

REMY, J., VOYE L. (1982), *La ville et l' urbanisation*, Bruxelles, Cabay.

REMY, J., VOYE L. (1992), *La ville : vers une nouvelle définition ?*, Paris, L'Harmattan.

REMY, J., LECLERCQ, E. (1998), *Sociologie urbaine et rurale. L' espace et l' agir, entretiens et textes presentes par E. Leclercq*, Paris, Montreal, Quebec, L' Harmattan.

VERNIER, (1977), *Rapport de parente et rapports de domination. Etude de cas : représentation mythique du monde et domination masculine chez les Pomaques ; 2. L' ordre social des aines Canacares a Carpathos et sa reproduction.*, thèse de 3eme cycle a l' Ecole Pratique de Hautes Etudes (EPHE), Paris (inedit)

VERNIER, B. (1981) Représentation mythique du monde et domination masculine chez les Pomaques grecs, *Greek Review of Social Research*, No spécial, pp. 122-142.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΝΟ1, ΧΑΡΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΕΠΙΤΟΠΙΑΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΗΣ

ΠΕΡΙΟΧΗ ΜΕΛΕΤΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΞΑΝΘΗΣ - ΔΗΜΟΣ ΜΥΚΗΣ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΝΟ 2

ΚΑΤΟΨΗ ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΧΩΡΩΝ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ ΧΑΒΑΡΗΣ, ΝΟΜΟΥ ΞΑΝΘΗΣ

